

4-Mehmet Fuad Köprülü'nün düşüncesinde “Yeni” ile “Eski”: Gelenek

Abdülkerim ASILSOY²

APA: Asılsoy, A. (2020). Mehmet Fuad Köprülü'nün düşüncesinde “Yeni” ile “Eski”: Gelenek. *Rumeli Tarih Araştırmaları Dergisi*, (1), 28-62. DOI: 10.51297/rumelitarh.2020.4.

Öz

Bu makalede biz daha çok Köprülü'nün farklı gibi gözükten çeşitli sahalara ait fikirlerini bir araya getirmek suretiyle memlekette teşekkül etmesini arzuladığı zihniyet yapıları ve telakki şekilleri hakkında toplu bir malumat vermeye; ve böylece “yenilik” ve “modernleşme”ye; dolayısıyla tersinden bir okumayla geleneğe, örf ve ananeye, geleneksel kurum ve yapılara bakış açısını ortaya koyarak değerlendirmeye gayret ettik. Özellikle II. Meşrutiyet yıllarında günlük gazete ve dergilerde kaleme aldığı yazılarında bir yandan eski müessese ve zihniyet yapılarını eleştiriye tâbi tutarken “Garb ilim ve fikri” etrafında dile getirdiklerinden hareketle “modernleşme/gelenek”e nasıl baktığını ortaya çıkarmak mümkün görünmektedir. Daha sonraki yıllarda Cumhuriyet idaresi altında da bu konulara ilişkin pek çok makale kaleme aldığından bu iki dönem zarfında ele aldığı meseleleri karşılaştırmalı olarak takip etme imkânı da yakalanmış olacaktır.

Anahtar kelimeler: Din/gelenek, modernleşme, tenkit, Türkcülük/milliyetçilik, medeniyet

Tradition in the thought of Mehmet Fuad Köprülü

Abstract

This paper aims to give a general information about the mindset and types of understanding that Köprülü wished to form in the country, combining his seemingly differentiated thoughts in different fields. Therefore, we have tried to take into account the perspective of Fuad Köprülü over “novelty” and “modernization” and -with a reverse reading- over tradition, local customs and traditional institutions and structures. In his writings in the daily newspapers and journals, especially during the Second Constitutional Period, it is possible to detect how Köprülü look at modernization/tradition while he criticized the old institutions, focusing on the idea of “Western science and thought.” In later periods under the Republican regime, because he wrote many articles on such issues, it is possible to follow up comparatively the issues that he dealt with during the successive two periods.

Keywords: Religion/tradition, modernization, criticism, Turkism/nationalism, civilization

A. Türk modernleşmesi

1. Tanzimat eleştirisi

Köprülü Tanzimat devresi ile başlayan “yenilik” akımını büyük ölçüde taklitçi olmakla itham etmektedir. Gerek o dönemin mütefekkirlerini gerekse eleştirilerini serdettiği dönemin ilim erbabını geleneksel

¹ Bu makale 2008 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'un nezaretinde hazırlanmış olduğumuz “Türk Modernleşmesi Öncülerinden Fuat Köprülü: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri” adlı doktora tezinin üçüncü kısmının gözden geçirilmiş hâlidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (Kırklareli, Türkiye), abdulkerimasilsoy@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-7748-0191 [Makale kayıt tarihi: 02.11.2020-kabul tarihi: 01.12.2020; DOI: 10.51297/rumelitarh.2020.4]

olanı dikkate almamakla tenkit eder. Ecdad yadigarlarına olan bîgâne tavır ona göre geri kalmışlığın en önemli sebeplerinden biri ve belki de birincisidir.

"...Biz Türkler cidden parlak ve temiz uzun bir tarihe, necib *an'anelere*, eski bir edebiyata malik olduğumuz halde, kemâl-i merâretle itiraf etmeli ki onların hepsinden bi-haberiz. *Devre-i Tanzimat* ile başlayan *kör* Avrupa *mukallitliği*, *an'aneyi* mahv u istihkâr itiyadı, bugün sahte bir teceddüd-perverlik cilası altında hâlâ pür-hayat ve zinde bir halde bulunuyor. En ileri gelen erbab-ı ilm u irfanımızın bile hâlâ mahiyetini idrak edemedikleri bu sahte ve muzır cereyan müdafileri, *an'ane*ye sadık kalmak şartıyla hakikî ve millî bir teceddüd vücuda getirmek isteyenleri mürteçilikle, muhafazakârlıkla itham ediyorlar. Düşünmüyorlar ki milletin ruhuna *-maziden bir kudret-i hayatiye alarak- yenilik ve terakkî* lüzumunu nefh ve ilkâ edebilecekleri yalnız onlardır. Hadisâtı yalnız hariçten gören sathî nazar bir ecnebi seyyah gibi değil, milletin ruhunu dinlemiş dürbin bir içtimaiyât âlimi gibi hareket edebilirse, *Tanzimat'ın* ne sahte bir mahsûl olduğu ve bilhassa *-zahiren münevver fakat hakikatte cahil- havass sınıfı* tarafından ne fena, ne muzır bir surette telakkî edildiği pek kolay anlaşılır."³

Tanzimat ileri gelenlerini de aynı zaviyeden eleştiriye tabi tutmaktadır. Batı'dan alınan yeni müesseselerin, mevcut kurumların işleyiş tarzı yanında ahenksizliğe neden olduğu inancını taşır.

"Garb alemiyle olan münasebâtımız neticesinde, memleketimize *islahât* ve *teceddüd* fikirleri girmeye başlayınca, mütefekkirin ve ricâl-i devletin en evvel düşündükleri şey, Garb müessesâtını *taklid* etmek oldu. Evvela kıyafetlerden başlayan Garb *mukallitliği*, hey'et-i içtimaiyemizin her unsurunda kendini gösterdi; ve tıpkı hiç yoktan yeni bir alem-i içtimaiî vücuda getiriliyor gibi, yeni vazifeler için yeni uzuvlar, yeni müesseseler meydana çıkarıldı. Mesela umûr-ı adliye o zamana kadar mehakim-i şer'iyeye tabi iken, aynı vazifeyi görmek maksadıyla mehakim-i nizamiye tesis ve kavaid-i fihhiyye yerine kavanîn-i cezaiye vaz' u isti'mâl olunmaya başladı. Halbuki Fransa'dan yarım yanlış muktebes kavanîn-i cedideyi tatbik eden o mahkemelerin yanında, garib bir mantıksızlık eseri olarak, kavaid-i fihhiyyeyi düstürü'l-amel ittihaz eden mehakim-i şer'iyeye de, icrâ-yı ma'delet etmekte idi..."⁴

İlerleyen satırlarda Tanzimat paşalarını ve mesela Reşit, Âli, Fuat ve Mithat Paşaları Batı'dan aldıkları fikir ve müesseselerle yapmayı tasarladıkları yeniliğin tam olarak ne anlama geldiğini bilmemekle suçlanmaktadır.

"Büyük Reşid Paşa'dan beri meydana çıkan *islahât* ve *teceddüd* tarafdârları Âli Paşa'lar, Fuad Paşa'lar, Midhat Paşa'lar, yapmak istedikleri teceddüdün bir esas-ı metine istinaddan mahrûm, *sahte*, bir dereceye kadar da *muzır* olduğunu anlayamadılar. İctimai meseleler hakkında pek az haiz-i vukûf ve salahiyet olan o adamlar, hakikî bir *teceddüdün* ne demek olduğunu, bir heyet-i içtimaiyeye yeniliğin ne sûretle idhali lazım geleceğini maatteessüf bilemiyorlardı. İşte bunun için, memleketi cehlin ve taassubun sürüklediği girdâb-ı felâket ve izmihlâlden kurtarmak maksadıyla, artık *tefessüh* bir hale gelen eski içtimaiî uzuvlar yerine yeni uzuvlar ikâme etmek ve *teceddüd* vazifesini tamamıyla o yeni uzuvlara tahvîl etmek istediler. Fakat bunun netayici pek garib ve aynı zamanda vahim ve tehlikeli oldu."⁵

Köprülü bu durumun memlekette "ikili" bir yapının meydana gelmesine sebebiyet verdiğini ve bu ikiliğin doğurduğu tezat nedeniyle de "içtimaiî tabakalar" arasında var olan ihtilafı bir kat daha artırdığını iddia etmektedir. Müellif burada kendi döneminin de temel bir problemi olan, fikir ve düşüncenin halk arasına intişarı, yeni olan şeyin halk tarafından benimsenmesi ya da yenilik fikrinin "halka doğru" serpilmesi problemi üzerinde durur. Tanzimat ıslahatlarının da bahsini ettiği "ikilik" yüzünden halk tarafından gerektiği şekliyle kabule şayan bulunmadığını, hatta onların nezdinde, yapılan düzenlemelerin bir tür "dinsizlik" şeklinde algılanmış olmasından şikayet etmektedir. Sonuç olarak Batı'yı yanlış ve kötü bir şekilde taklitten ibaret kalan bu yenilik fikri, bir avuç seçkin kişi arasında

³ "Musahabe: Eski Eserlerimiz", *Tasvir-i Efkâr*, 17 Zilhicce 1331/4 Teşrinisani 1329/17 Teşrinisani 1913. [vurgular bize ait]

⁴ "Musahabe-i İctimaiye: Mekteb-Medrese", *Tasvir-i Efkâr*, 6 Rebiülahir 1331/2 Mart 1329/15 Mart 1913.

⁵ a.g.m. [vurgular bize ait]

tarafıta buldu ve okumuş kesimin (sunuf-1 havâs) “vatansız” ve “milliyetsiz” bir topluluk haline gelmesi sonucuna yol açtı.

Bir başka makalesinde “Şinasi-Kemal” ve takipçileri “Fikret-Hâlid Ziya”nın edebiyatta ortaya koydukları şeylerin, Batı medeniyeti dairesi içine girmemizin bir neticesi olduğu fikrindedir. Yeni adım atılan bu medeniyet dairesini tanımlarken seçtiği kelimelere bir bakacak olursak, “teknik” kavramının yanında, eğitime ilişkin yazdığı pek çok makalede sözünü ettiği “ilim telakkîsi” kavramına tesadüf ederiz. “...Halbuki Tanzimat devrinde girdiğimiz yahut girmek istediğimiz medeniyet dairesinin esası, ‘teknik’de ve ‘ilim telakkîsi’ndeki vahdetten ibaretti. Şinasi-Kemâl devresi, romanı, tiyatroyu, şiirin muhtelif tarzlarını, tenkidi, inkılab fikirlerini burada tesise ve Avrupa’nın bu husustaki bir takım umûmî usûllerini, şekillerini iktibasa çalıştı; Tevfik Fikret-Hâlid Ziya nesli ise Garb şekillerini eskilerden daha büyük bir muvaffakiyetle iktibas ve tatbik için bütün kuvvetlerini sarf ettiler...”⁶

Ancak türlü sebeplerle gerçek bir ilim anlayışının memlekete girememiş olmasından dolayı duyduğu kızgınlığı, o dönemki münevver sınıfı “bed-binlik”, “keyif-perestlik”, ve hod-bînlik”i memlekete sokmakla suçlayarak dile getirmektedir. Onları “ilim” ile “malumat”ı birbirinden ayırt edememekle; “kelimecilik” ve “yapma istiarecilik”i kuvvetle devam ettirmekle itham etmektedir. Sonuç olarak Tanzimat’la birlikte girilen yeni medeniyet dairesi ve ondan iktibas edilen edebiyat anlayışının, o dönemin edebiyatını taklidî ve ibtidaî bir mahiyette bıraktığı fikrini taşır.

2. Medrese eleştirisi

Burada bir parantez açıp yenilik hareketinin nesillere aktarıldığı kurumlardan birine ve en önemlisi sayabileceğimiz “Medrese”ye yönelttiği eleştirilere yer vermek gerekir. Köprülü “Mektep-Medrese” adlı makalesinde medreselerin içine düştüğü inhitat sebebi olarak Tanzimat’la birlikte başlayan Avrupa tarzı eğitim kurumlarının açılmasına işaret eder. Hükümeti yeni açılan mektepler yanında medreselere hiç bakmamakla suçlar.

“Devre-i Tanzimat’tan sonra, hükümetin Avrupa tarzında mektebler açarak ulûm ve fûnûnu o sûretle neşre çalışması, medreselerin bugünkü dereke-i inhitata düşmesinde pek çok medhaldârdır. Hükümet şimdiye kadar yalnız mekteblere baktı ve medreseleri kendi haline bıraktı. İlim namına asırların *bekâya-yı evhâm ve hurâfâtını* öğrenmekten ve askerlikten kurtulmak isteyenlere bir melce’ olmaktan başka bir şeye yaramayan bu medreseler, saf halkın cehaletinden bilistifade *taassub* ve *riyayı tezyid* ve *efkâr-ı umûmiyeyi yenilik aleyhine tahrik* edecek bir yığın cehele yetiştirdi. Bugün pek basit medrese tahsili gören alelade bir suhte, mekteblileri tekfirden, teceddüd tel’inden başka bir şey bilmez gibidir; onun nazârında arz hâlâ sâbit, gök hâlâ yedi kattır.”⁷

Bu en eski ilm u marifet ocaklarının şu anki şekli-hazırıyla tam bir çöküş içinde bulunduğunu; “Türklüğün ve İslâmlığın başlıca avâmil-i inhitatından biri” olduğunu ileri sürmektedir. Ancak bu ilim ocaklarının buldukları durumdan çok kısa bir zaman zarfı içinde asrın icaplarına uygun bir kurum haline dönüşebilecekleri konusunda fazlasıyla ümidvar bir tavır takınır.⁸ Yani ona göre bu müesseselerin bütünüyle ortadan kalkması yerine mekteplerin programına göre ıslah edilmeleri mümkündür. Bu sayede halkın gerçekleştirilen yeniliklere ve oluşturulmaya çalışılan yeni fikirlere muhalefeti de

⁶ “Edebiyat Musahabeleri: Milli Edebiyat”, *Yeni Mecmua*, sene I, sayı 1, 1 Temmuz 1917, s. 4-7; bu makale şu eser içinde de yer almıştır. *Bugünkü Edebiyat*, İstanbul 1924, s. 14.

⁷ *Mektep-Medrese*.

⁸ “Memleketin her köşesine münteşir olan bu eski ilm ü marifet ocakları, şekli-hazırıyla Türklüğün ve İslâmlığın başlıca avâmil-i inhitatından biridir. Fakat maarif nezareti, evkâf ve meşihatle bilmüzakere onları icabât-ı asra muvafık ve efkâr-ı cedideyi neşir u tamime hâdim birer darulmuallim haline koysa, mekâtib-i resmiye programlarını onlara da tatbik etse az zaman zarfında cüzî bir fedakârlıkla ne büyük semerât elde edilir. Evvel emirde mektep ile medrese arasındaki münaferet ve zıddiyet kalkıp her iki taraf birbirini tekfir ve istihfâftan vazgeçer” a.g.m. [vurgular bize ait]

engellenmiş olacaktır. "Bu sûretle, sarığın nüfûz-ı manevîyesine meczûb olan halk kitlesi, erbâb-ı fikr ü teceddüde şimdiki gibi şüpheli nazarlar atfından fâriğ olurlar, bilhassa, kalbleri vatan ve millet aşkıyla dolu, fedakâr, genç, mütecânis bir sınıf-ı mütefekkirîn meydana gelir."⁹

Köprülü bunun gerçekleşebilmesi için bir "intibah-ı millî"nin vücuda gelmesini şart koşmaktadır. Boş ve yanlış fikirlerle dolu bulunduğunu iddia ettiği medreselerin değişime ve belki de dönüşüme ihtiyacı olduğunu belirtir. Bir başka yazısında medreselerin ıslah edilmesi ile "terakkî" fikri arasında da doğrudan bir ilişki kurmaktadır. Medreselerin yeni ihdas edilen mektepler örnek alınarak bir darulmuallimîn-i ibtidaî'ye çevrilmesi neticesinde yedi-sekiz yıl sonra bütün köy ve kasabalarda aydın fikirli imam ve hocaların yetişebileceğini düşünmektedir. Medreselerin ıslahı ile bu müesseselerden yetişecek kişilerin "münevver fikirli", "mütedeyyin", "vatan ve milletini seven" genç muallim ve köy imamları şeklinde tavsif edilmesi Köprülü'nün, daha önce *Halka Doğru* mecmuasında kaleme aldığı, bir hikayesini hemen hatıra getirmektedir.¹⁰ Islah edilmiş bir medrese ve bu müesseseden mezun mütefekkirler ile terakkî arasında kurulmaya çalışılan irtibat burada da kendini gösterir.¹¹

Yaklaşık 30 yıl sonra, II. Dünya savaşı henüz bitmiş, memlekette demokrasi rüzgarları yeni yeni esmeye başlamış ve Demokrat Parti neredeyse kurulmak üzeredir ki, Köprülü yine Tanzimat dönemini de içine alan bir yazı kaleme alır. Bu makalede hangi şartlar altında Batı medeniyetine uymak gerektiği fikri üzerinde durmaktadır. Aynı zamanda bu makale Tanzimat hareketinin temel bazı niteliklerine de değinir. Devlet geçirdiği askerî ve siyasî buhranlar neticesinde kendi varlığını ancak büyük devletlerin denge politikası üzerine bina etmek zorunluluğuyla karşı karşıya kaldı. Devleti idare edenler yeni dünya şartları karşısında devam etmesi neredeyse imkânsız hale gelen "ortaçağ cemiyeti"ni yeni oluşan ve devletin varlığını doğrudan tehdit eden "medeniyet"in maddî ve manevî vasıtalarıyla donatmadıkça yaşatmanın mümkün olmadığını fark ettiler. Askerî düzenlemelerle başlayan modernleşmenin yeterli olamayacağını; fikrî ve manevî sahalarda da Batı medeniyetine uymak gerekliliğini, yeni medeniyetin fikirlerini, müesseselerini taklit etmek zorunluluğunu gün geçtikçe daha yakından hissettiler. Siyasî ve iktisadî çıkarlarını Devletin yıkılmaması üzerine bina eden bazı Avrupa devletleri de, sürekli olarak, devlet ricalini ıslahata zorlamakta; Osmanlı toplumunun bir parçası olan Hıristiyan cemaatin lehine bazı imtiyazlar kazanmak maksadıyla hukukî düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için talepte bulunmaktaydılar. "İşte *Tanzimat hareketi* dediğimiz inkılap hareketi memlekette böyle başladı; yani, o zamana kadar tam bir ortaçağ cemiyeti mahiyetinde olan Osmanlı cemiyetinin tabîi ve dahilî bir tekâmülü neticesi olarak Avrupa medeniyeti dairesine girmesi, ona uyması şeklinde değil de, bu emperyalist ve kapitalist medeniyetin zorla kendini kabul ettirmesi neticesi olarak meydana çıktı."¹²

⁹ a.g.m.

¹⁰ Bk. "Küçük Hikaye: Süngü Altında", *Halka Doğru*, yıl 1, sayı 13, 4 Temmuz 1329, s. 98-101. Bu hikayede Hafız Hüseyin Efendi, küçük bir kasabanın terakkî etmesine öncülük eden imamı ve aynı zamanda mektep hocası olarak anlatılır.

¹¹ "...Hükûmetin yani Maarif Nezareti ile Meşihat-ı İslâmiye'nin ve bir de Evkâf'ın muavenetiyle memleketteki medreseler az zaman zarfında mahalli birer Darulmuallimîn-i İbtidâî haline ifrâğ olunursa yedi sekiz sene sonra bütün köylerde kasabalarda genç, münevverü'l-fikr, mütedeyyin, vatan ve milletini seven genç ibtidaî muallimleri, köy imamlarına sık sık tesadüf olunmaya başlar ve *ihtiyacât-ı asriyeye* göre teşkil edilmiş, mükemmel bir darulmualliminden çıkan gençler köy imamlığı ve köy hocalığı etmeye, minberde köylüye hutbe söylemeye, namazlardan sonra dinin hakikat-i içtimaiyesini onlara telkin etmeye başlarsa, rub' asır sonra Memalik-i Osmaniye'de yeni bir nesil, yeni bir hayat, yeni bir zindegi bütün haşmetiyle arz-ı vücud eder. O zaman köylünün seviye-i ahlakiyesi yükselmiş, *vatan ve milliyet* gayeleri ruhuna girmiş demektir. *Terakkiyat-ı maddiye, yollar, şimendiferler, fabrikalar, vâsi' çiftlikler, büyük ticaretgâhlar, darulfinûnlar, ilim ve sanat merkezleri* o inkılab-ı manevî ile müterafık bir surette memleketi kaplar, servet-i umumiye yükselir. Müdafaa-i milliye bütün azametiyle teessüs eder ve Meşrutiyet bu defa nokta-i istinâdını ruh-ı millette bulacağı cihetle hakikî bir surette meydana çıkmış olur..." "Musahabe-i İçtimaiye: İntibah Yolları II", *Tasvir-i Efkâr*, 20 Rebiülevvel 1331/14 Şubat 1328/28 Şubat 1913. [vurgular bizim]

¹² "Demokrasi Tarihimize Umumi Bir Bakış", *Vatan*, 4 Kasım 1945; *Demokrasi Yolunda*, s. 65. [Bundan böyle "DY" olarak zikredilecektir]

Köprülü Tanzimat'tan Cumhuriyete değin geçen zaman zarfı içinde memleketin siyasi olmaktan daha çok içtimaî ve iktisadî tarihi, geniş bir görüş zaviyesinden araştırılacak olursa bir "muamma" halini alan pek çok meselenin anlaşılması önündeki engellerin aralanacağı kanaatini taşımaktadır. Bu "muamma" diye nitelediği şeyleri de okuyucuya sorular yöneltmek suretiyle bazı temel başlıklar altında tartışır. Bu başlıklardan birini de medreselere getirdiği eleştiriler teşkil eder.

"Tanzimat devrinin büyük devlet adamları, dışarıdan beliren ve her gün daha tehdit edici bir vaziyet alan siyasi tehlikelere, içeriden halkın muhalefet ve mukavemetine rağmen, bu inkılap hareketini inkişaf ettirmek mecburiyetinde idiler. İşte bu zaruret karşısında, onların, çok büyük bir maharet ve dirayet göstererek, eski müesseselere cepheden hücum etmediklerini, onları bir tarafa bırakarak ayrıca yeni müesseseler kurduklarını görüyoruz: *Mesela asırlardan beri memleketin başlıca kültür ocağı olan medreseleri, zamanın icaplarına göre düzeltmek ve Avrupa tarzında birer mektep haline getirmek, imkânsızdı.* Bunu pek iyi bilen Tanzimat adamları, medreseyi bir tarafa bırakarak, az çok Garp müesseselerine benzeyen yeni mektepler açmak yolunu tercih ettiler..."¹³

Köprülü aynı makalenin ilerleyen satırlarında laik Cumhuriyet idaresinin ilanına kadar sürüp giden "ikilik" in izahını "tarihî zaruret" kavramıyla açıklama yoluna gitmektedir. Ona göre gerek maarif gerekse adalet müesseselerinde görülen bu "ikilik" Tanzimat ricalinin bir hatası değil; "tarihî şartların zarurî bir neticesi"dir. II. Meşrutiyet yıllarında kaleme aldığı makalesinde medreseye yönelttiği eleştirilerle paralellikler gösteren bu ifadelerin satır aralarına bakarsak bazı farklılıkların mevcudiyeti göze çaracaktır. Daha önce dile getirdiği yazısında medreseler ıslah edilmek suretiyle ya da bir başka ifade ile geleneksel olanı yeniden ihya ederek -ortadan kaldırmadan- devam ettirilmesi taraftarıyken yukarıda alıntısını yaptığımız makalede bu kurumların düzeltilemeyeceği ve dolayısıyla, artık, devam etmesinin imkânsız olduğuna ilişkin ifadeler serdetmiştir. Memleket içinde meydana gelen "ikilik" e ilişkin yaptığı yorumlarda ise bunun suçlusu olarak Tanzimat ricalini görürken laik Cumhuriyet idaresi altında neşrettiği makalede suçu "tarihî zaruret" e hamletmektedir. Bu tavrın bir yönüyle "devletçi" diyebileceğimiz bir görünüme yol açtığını söylersek yanılmış olmayız sanırım. Zira II. Meşrutiyetin buhranlı bir döneminde Tanzimat hareketini ve onu idare edenleri "mukallit" olarak nitelerken Cumhuriyet döneminde bu hareketin vasıf ve niteliğinde bir değişim gerekliliği duyar: artık Tanzimat, yeni Cumhuriyet devri altında "Türkiye için zaruri bir yenilik, bir inkılap hamlesinden başka bir şey değildi"¹⁴.

3. "Halka Doğru" anlayışı

Tanzimat'a getirdiği bu türlü eleştiriler yanında onun "milliyetçilik" bağlamında icra ettiği fonksiyonu tamamen görmezden geldiğini söylemek yanıltıcı olur. Bütün o "sahte" ve "mukallit"liğine rağmen Tanzimat dönemi mütefekkirlerinin yapa geldikleri şeyleri bir tür "halka doğru" gitmek şeklinde mütalaa ettiğini söyleyebiliriz. Ona göre Tanzimat hareketi devletin şeklini değiştirerek ona asrî bir nitelik kazandırmak ameliyesidir. Devlete ve fertlere birtakım hakların tanınması "demokratlaşma" yönünde bir eğilimi beraberinde getirdiği inancını taşımaktadır. Dolayısıyla Fransız ihtilali ile filizlenen yeni fikirler bu suretle Osmanlı toplumunun içine girmeye başlamıştır. Bu da lisanın sadeleşmesini ve münevver zümrenin devletin sosyal ve siyasi meseleleri ile daha yakından ilgilenmeleri neticesini doğurdu. Köprülü burada Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in ismini zikretmektedir. Onlar bu yeni fikirler doğrultusunda Batı medeniyetini ve ona ait yeni düşüncüyü halk arasında yaymak maksadıyla

¹³ a.g.m. [vurgular bize ait]

¹⁴ "Demokrasi Tarihimize Umumi Bir Bakış II", *Vatan*, 10 Kasım 1945; *DY*, s. 68

gazete çıkarmış, makale yazmış ve kitap neşretmişlerdir. Münevver sınıfın bu gayretini Köprülü, "halka doğru" seyreden bir fikrî temayül olarak nitelemektedir.¹⁵

Genel olarak bu konuda yazdığı makalelerin bütününe bakılırsa "edebiyat", "halka doğru gitmek", "milliyetçilik" ve "medeniyet" fikriyatı arasında sıkı bir ilişki inşa ettiği görülür. "Halk" kavramı ve bu kavrama yüklenen anlam dairesi Tanzimat'tan bu yana genişleyen ve hatta irtifa kaydeden bir mahiyete sahip olmuştur. Buna paralel olarak, Köprülü "Halk Edebiyatı" adlı makalesinde yeni fikirler çerçevesinde "avam"ın ne büyük ve esaslı bir kemiyet olduğu gerçeğini insanlığın henüz anladığını; "milletlerin esas menba-i kuvvetini halk denilen kitlenin teşkil ettiğini" belirtmektedir.

"...Kendisine rehberlik edecek mütefekkir ve mümtaz sınıfları sinesinde çıkarıp yetiştiren, onlara bir muhit-i inkişaf hazırlayan, hükümetin bâr-ı tekâlifini derin bir tevekkülle mütehammilâne yüklenen, dahilde emniyet ve asâyişi ve hariçte hudûdları temin ve muhafaza eden hep odur. Sınâî, ziraî, ticarî, fikrî inkişafı tevliid ve idameye ancak o muktedir olabilir. *Milletin ruhu, milletin kuvveti, milletin kuvve-i hayatiyesi demek halkın ruhu, halkın kuvveti, halkın kuvve-i hayatiyesi demektir.*"¹⁶

Halkı bu anlam dairesi içinde mütalaa eden müellif Türk toplumunun içinde bulunduğu açmazdan nasıl kurtulacağı sorusuna aradığı ve bulduğu cevap da doğrudan "halk"ın pozisyonuna göre şekillenmiştir. Halk denen kitleye nasıl olup da "yenilik" fikri kabul ettireceği meselesine geçmeden önce Köprülü'nün bir başka makalesinde de dile getirdiği ve zihin dünyasını anlamak bakımından bize önemli ipuçları vereceğini umduğumuz "teceddüd" fikri etrafında söylediklerine bakmayı faydadan hali addetmiyoruz. Köprülü bu yazısında "teceddüd" fikrinin "ilmî" ve "içtimâî" tarafına vurguda bulunur ve fakat bu kadar ağır hareket ederek "Batı'nın humma-yı faaliyeti"ne nasıl ve ne şekilde yetişebileceği haklı sorusunu yöneltir.

"Yenilik fikri, zamanın sevk-i tabiisiyle, daima terakkî etmektedir. Selamet-i milliyemizin ancak *teceddüd-i ilmî ve içtimâî* ile mümkün olabileceğini bilen her vatanperver, bu meşy-i tabiîyi kemâl-i memnuniyetle görüyor. Fakat bu kadar bat' [ağır] bir hareketle, Garb'ın humma-yı faaliyetiyle ilerleyen milletlerine yetişmek nasıl mümkün olur? Bugün, eğer milliyetimizin teâlîsini cidden arzu ediyor isek, *ruh-ı teceddüd*ü anasır-ı medeniyemizin kâffesine nefh etmeye çalışmalıyız. Teceddüdü yalnız taklid-i zevahirden ibaret zannederek, yeniliği sırf şekli bir tarzda tatbik edenler, vakitsiz ifratlardan çekinmeyenler, memlekette fikr-i teceddüdün taammümüne değil, ancak muzır ve şedid aksü'l-ameller tahaddüsüne sebebiyet verirler."¹⁷

Dikkat edilirse toplumun kurtuluşu problemini, "ilmî" olanı almak suretiyle gerçekleştirilebileceği fikri üzerine bina etmektedir. Şekilsel olanı zararlı bulmakta; arzu edilen ve kabule şayan olan yeniliği ise bu fikrin asıl ruhunda aramaktadır. Köprülü aynı makale içinde "Türk modernleşme"sinin temel bir meselesine dikkatleri çeker; o da yeniliğin aşağıdan yukarıya olması gerekirken memleketin özel durumu nedeniyle bunun mümkün olmamasıdır.¹⁸ Halk denen kitlenin yukarıdan gelen "fikr-i teceddüd" hareketine karşı kendini tam anlamıyla kapamış olması, zihniyet yapılarında beklenen ve istenen yeniliğin önünde en büyük engel olarak tavsif edilmektedir. Dolayısıyla yeniliğin yukarıdan aşağıya doğru değil; aksine aşağıdan yukarıya doğru seyretmesi gerektiği sonucuna varmaktadır.

¹⁵ Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, s. 230.

¹⁶ "Halk Edebiyatı I" *Tasvir-i Efkâr*, 13 Cemaziyelahir 1331/7 Mayıs 1329/20 Mayıs 1913. [vurgular bize ait]

¹⁷ "Musahabe-i İçtimaiye: Manâ-yı Teceddüd", *Tasvir-i Efkâr*, 1 Rebiülevvel 1331/26 Kanunisani 1328/8 Şubat 1913. [vurgular bize ait]

¹⁸ "Reşit Paşa'nın Tanzimat-ı hayriyesi, Mithat Paşa'nın Kanun-ı Esasî'si, On Temmuz İnkılabı memlekette fikr-i teceddüdün galebesini müşîr hadiselerdir. Fakat fikr-i teceddüdün aşağıdan yukarıya giderek *ibtida ilmî ve içtimâî bir intibah tevliid etmesi, ve saha-i siyasiyatta en sonra icra-yı tesir* eylemesi icab ederken, memleketin hususiyet-i ahvâli bunu tamamıyla makus bir şekle sokmuştur. O kadar ki senelerin bütün tesiratına rağmen, *halk, avam* dediğimiz kitle-i asliye hâlâ *kurûn-ı vüştâd*daki halini, *zihniyetini* muhafaza etmekte, ve *yukarıdan gelen etvâr-ı teceddüde* karşı tamamıyla la-kayd kalmaktadır." a.g.m. [vurgular bize ait]

“Milletin ruhunu, hayatını yükseltmeden, hatt-ı hareketimizi, milli gayemizi tayin etmeden evvel yaptığımız teceddüdün ne elim bir iflâsa müncer olduğunu gördük. Bundan sonra, eğer daimî iflâslara maruz kalmamak istersek, evvel emirde millî gayemizi tayin edelim, sonra, *halka, avama giderek o gayeyi saf ruhlarına nakş ve hakk eyleyelim*. Hakikî ve pâ-y-dâr teceddüdler, *içtimaî ve ilmî* intibahlar, şahsî ve muvakkat darbelerin mahsûlü olan *inkılâbât-ı siyasiyeden* değil, *milletin sinesinden* sudûr eder.”¹⁹

Burada hemen “halk” a gitme şekli ve ona giderken kullanılan enstrümanın ne olacağı meselesi hatıra gelmektedir. Yukarıdan gelen yenilik fikrine kendisini kapayan halka ulaşmanın yolu ve vasıtası olarak Köprülü devreye “edebiyat”ı sokmak taraftarı gözüktür. Millî bir edebiyat yaratmak suretiyle millî hayatın hemen bütün alanlarında yeni inkılâp hamleleri vücuda gelecektir.²⁰

“...Nitekim etrafımızdaki milletler hep aynı yolları tuttular, ve halk kitlesini uyandırdıktan, ona millî bir vicdan verdikten sonra *medeniyet* yoluna girmeye hazırlandılar. Nevmîdinin, bilhassa bizim vaziyetimizde bulunan bir millet için ne elim neticeler tevliid edeceğini bildiğim ve milletimin istikbaline vicdanımın bütün samimiyetiyle kâil olduğum için, hiç olmazsa bundan sonra *“halka doğru gitmek”* lazım geldiğini vatandaşlarıma anlatmak istiyorum. Fakat bir makalenin dar hudutlarına bu kadar geniş bir mevzu’u sıkıştırmaya kalkmak bile hatadır. Onun için burada *halka doğru gitmek meselesinden değil, onun en mühim vasıtası olan halk edebiyatından bahsedeceğim*”²¹

Köprülü burada da saray ve halk edebiyatı sınıflaması ile toplum içinde birbirinden farklı birden fazla edebiyatın mevcudiyetine dikkat çekmektedir. Osmanlı sarayında nasıl ki Bakiler, Nedimler, Nefîler okunuyordusa halk katmanları arasında da Aşık Garibler, Keremler, Şah İsmailler, Köroğulları okunmaktaydı. Köprülü kendi döneminin münevver ve avam kitlesi arasında da benzer bir karşılaştırma yaparak üst tabaka Hamid’i, Fikret’i, Cenab’ı okurken halk denilen alt tabakanın ise bunlardan bî-haber bir şekilde asırlardır hâlâ aynı şeyleri okuduğunu ifade etmektedir. Hatta bu durumdan şikayetçi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ona göre memlekette bir “terakkî”den, “teceddüd”ten bahsedilecekse halkın okuyageldiği eserlerden büsbütün farklı, asrın gereklerine uygun fikir ve zevkleri tevliid edecek yeni eserler okunmalıydı. “...Halbuki memleketin hakikaten *terakkî* etmiş olması için, halkın ma’kes-i tahassüsâtı olan halk edebiyatının bir *eser-i hayat ve teceddüd* göstermesi, fikirlerin ve zevklerin artık Aşık Gariblerden ayrılması icab ederdi. Bulgarlar, Rumlar, Sırbalar millî şairlerinin millî intikam şarkılarını terennüm ederken, hâlâ kurûn-ı vüstâ efsaneleriyle tenmî-i ruh eden bir millet mücadele-i hayatta nasıl mağlub olmaz?”²²

Dikkati çeken bir diğer hususiyet de “halk edebiyatı” vasıtasıyla halk nezdinde “millî” duyguların canlanması ve böylece uğranılan felakatlere bu his ile karşılık verilebileceği; ya da bir başka ifade ile savaşlarda uğranılan yenilgilerin ancak milliyet duygusuna sahip asrî bir cemiyet ile önlenilebileceği fikrinin geliştirilmek istenmesidir.²³

¹⁹ a.g.m. [vurgular bize ait]

²⁰ ...Millî edebiyat cereyanı yalnız bir “vezin” yahut, sadece bir “lisan” meselesinden ibaret değildir. Millî hayatın bütün unsurlarında, hukukta, ahlakta, iktisadiyatta, bediiyatta birbiriyle hem-ahenk olarak yapılması şiddetle icab eden geniş bir inkılap, çok büyük bir terkiib var ki, millî vezin ve millî edebiyat meselesi de işte bu terkiibin küçük bir parçasından ibarettir...” “Millî Vezin” *Bugünkü Edebiyat*, s. 75.

²¹ *Halk Edebiyatı I*. [Vurgular bize ait] “Asrî bir cemiyet” ile “millî edebiyat” arasında da doğrudan bir ilişki kurduğu görülmektedir: “...Bir defa “millet” yani bugünkü manasıyla “asrî bir cemiyet” mevcut olmayınca millî edebiyat vücuda gelmez. Asrî bir cemiyetin vücuda gelmesi için ise, onun dinî, hukukî, ahlakî, iktisadî, lisanî, bedii müesseseleri bütün hususiyetleriyle meydana çıkarılarak sair muasır milletlerde olduğu gibi tanzim ve ıslah edilmelidir...” “Millî Edebiyat”, *Bugünkü Edebiyat*, s. 15.

²² a.g.m.

²³ “...Halbuki eğer layıkıyla düşününce olursak biz asıl mağlubiyetimizi avam kitlesinin *idrak-i milliden* mahrumiyetine atfetmeliyiz. Memurîn, ulema, zabitan gibi hazine-i milletten geçinen mahdud birkaç sınıf müstesna olduğu halde, bizim halkımız hâlâ idrak-i ibtidaiye-i beşeriyeti hatırlatacak bir mertebe-i tedennîde bulunuyor. Memlekette ne yol, ne mekteb,

Edebiyata dair Cumhuriyet idaresi altında yazdığı bir makalede müellif o gün ortaya konulan eserleri "sahte" ve "yabancı taklidi" olmakla itham etmektedir. Millî zafer sonrasında gerçekleşen bir dizi inkılap hamlesi ferdasında memlekette ne gibi bir edebiyat hayatının teşekkül ettiği konusuna hasredilen yazı, devasa surette meydana getirilen yeniliklerin sanat ve edebiyat çevrelerinde nasıl karşılandığı, yeni hayat ile ahenk içinde yeni kıymetler meydana getirip getirmediği soruları etrafında şekillenen bir tür zihni egzersiz çabası olarak nitelenebilir. 1927 yılında kaleme alınan makale son beş-on senelik edebî hayatı, yaptıkları ve yapmadıklarıyla beraber eleştiriye konu etmektedir ki Tanzimat devri edebiyatı için getirdiği eleştirilerin benzerlerine burada da rastlarız.

"...Fikir ve sanat hayatımızda, şu son beş on senelik edebiyatımız kadar berbat, *sahte*, *millî ruha ve millî hayata yabancı* bir edebiyat devresi nadir bulunur! Tiyatromuz nasıl Fransızların "fuhuş ve zina" piyeslerini *adapte* etmekle meşgul olduysa, matbuatımız da mütemadî bir faaliyetle, aynı cins roman ve hikayeleri ailelerimizin harimine kadar soktu; "güya millî" hikayecilerimiz, bu pis edebiyatın bayağı *taklidleriyle* ortalığı doldurdular: İstanbul hayatının en kirli, en mütereddi safhalarını, adeta büyük bir zevk ve lezzetle ortaya dökmekle vazifelerini yaptılar (...) hakikî sanat eserlerini, pek mahdud bazı romanları ve şiir mecmualarını tetkik edecek olursak, elde edeceğimiz netice yine memnuniyet-bahş değildir. Romanların kahramanları, ekseriyetle, *millî seciyeden mahrum, halka yabancı, ve ecnebi "hars"larının yarattığı "marazî" tiplerdir*. Bu eserlerde göreceğiniz hayat köşeleri, ya eski an'anelerin yaşadığı metruk mahalle sahneleri, yahut, gülünç bir şekilde Avrupalılaştırmış "tatlı su" Türklerinin manasız "sosyete"leridir..."²⁴

Benzer eleştirileri o günün şiiri için de dile getirir. Ona göre son şiirlerin büyük bir kısmı "Avrupa edebiyatlarının soluk ve adi bir taklidinden" ibarettir. Dil ve vezin bakımından son on-onbeş yıllık zaman zarfı içinde "millî edebiyat" akımının etkisiyle çok belirgin ve hızlı bir "terakkî" görülse de bu "millîleşme" yolunda atılan adımların şekli ve haricî kalmaması için daha yapılması gereken şeylerin varlığına işaret etmektedir. Edebiyatın yeni yaratılmak istenen hayatla olan kopukluğu, edebiyatçıların hayata kötümser ve marazî bir gözle bakmaları, ve aynı zamanda ferdî, hodbîn bir mahiyet alması dolayısıyla var olan edebiyatı "sahte" ve "marazî" olmakla tenkit eder. Köprülü yeni hayatın sesi olacak edebiyatın kaynaklarına da bu yazıda işaret etmektedir.

"...*Millî hayata* istinat edemediği, *halkın ruhuna yabancı kaldığı*, sadece Avrupa modellerinin taklidiyle vakit geçirdiği için, eski imparatorluğuna maddî ve manevî bütün müesseseleri gibi bu eski ve sahte edebiyat da artık yıkılıyor. Edebiyat tarihimizin bu dönüm noktasında, bütün sanatkârlarımıza, münekkitlerimize, edebiyat nazariyecilerimize düşen vazife, o yıkılan, temelsiz binanın yerine nasıl bir abide kuracağımızı tayin etmektir. İçtimaî hayatın her sahasındaki derin inkılabları hem-ahenk olarak, ortaya bugünkü hayatın istediği yeni "bediî kıymetler" sanata yeni cereyanlar vermeye mecburuz. Bu yeni edebiyat, asıl ilhamlarını "*millî hars*"tan "*halkın ruhu*"ndan alacağı için tamamıyla "*asrî*" ve "*hayatî*" bir mahiyette olacak ve bu suretle Türk ruhunun "asliyet ve hususiyet"ini gösterebilecektir. Bize öyle bir edebiyat lazımdır ki, ilahî nağmeleriyle en bedbîn ve hasta ruhlara ümid ve faaliyet versin; ferdiyetleri içtimaî mefkureler içinde eritsin; yaratacağı kahramanlarla *Türk seciyesinin fazilet-kârlıklarını tecessüm ettirsin; eski hayat şekillerinin uyuşturucu telakkilerine, yabancı harsların meşûm tahakkümüne isyankâr bir gençlik yaratsın...*"²⁵

ne de sair âlât-ı basita-i ibtidaiye mevcut!.. Dini bilmeyecek, günlerini şaşırarak kadar cahil ve bi-haber insanlarla bundan fazla ne yapılabilir?.. İşte halli iktiza eden mühim bir mesele-i hayatiye." *Halk Edebiyatı I*; "...Bulgarlar, Sırbalar, Yunanlılar milli propagandalarıyla, köy mektepleri ve köy kiliseleriyle, ibtidai hocalarıyla, rahipleriyle lisanları ve edebiyatlarıyla senelerden beri milletdaşları arasında bir *intibah-ı millî* husulüne çalıştılar ve muvaffak oldular. Bulgar köylüsü, Sırb köylüsü, Yunan köylüsü milli gayesinin ne olduğunu bizim mütefekkirlerimizden daha iyi bilir ve o uğurda feda-yı nefisten çekinmezse, böyle fertlerden müteşekkil ordulara mukavemet kolay kolay mümkün olabilir mi?.. Böyle bir ordu mağlub edilse bile, milletin ruhundaki *hiss-i intibah* izale olunabilir mi?.. Kendi millî gayesini bilen bir milletin ordusu mağlub olur, vesait-i maddiyesi tükenir fakat asıl menba-i kuvveti zindegisini muhafaza eder. İşte Napolyon'un istilasından sonraki Prusya, (...) işte 1870 Prusya'sı, ve nihayet işte bugünkü kavi, zi-şevket, cihangir Almanya..." "Musahabe-i İçtimaie: İntibah-ı Millî", *Tasvir-i Efkâr*, 11 Rebiülevvel 1331/5 Şubat 1328/18 Şubat 1913. [Vurgular bize ait]

²⁴ İlim Hareketleri: İnkılab ve Edebiyat", *Hayat*, c. I, sayı 5, 30 Kanunievvel 1926, s. 82-83. [vurgular bize ait]

²⁵ *İnkılab ve Edebiyat*, s. 83. [vurgular bize ait]

Yeni hayat için yeni bir edebiyat vücuda getirmek gayesini güden mütefekkirlerin dönüp başvuracakları yer olarak işaret edilen kaynağın mahiyetine bakacak olursak Köprülü'nün eleştirilerinde göze çarpan bir başka problem ile daha karşılaşırız. O bir yandan “geleneksel” olana güçlü bir atıfta bulunurken diğer taraftan “gelenek”i tenkitten de geri durmaz. Acaba bu bağlamda yönelttiği eleştiriler “geleneksel” olanın hangi yönüne ve ne amaçla ileri sürülmüştür? Buna dair meseleleri Şemseddin [Günaltay]a ait bir kitap tanıtımı dolayısıyla “yaşanan İslâm”a yönelttiği tenkitler çerçevesinde dile getirdiği görülür. Bizi bu makalede dönemin çok yaygın olarak kullanılagelen kavramlar yumağı hemen karşılayacaktır: “atalet”, “tefessüh”, “inhitat”, “tereddî”, “terakkî”, “hurafe”, “israiliyat” “tevekkül” vs...

4. İlmiye ve muharref İslâm eleştirisi

Köprülü'nün Şemseddin Günaltay'ın “Zulmetten Nura” adlı kitabını tenkit ve tahlil amacıyla kaleme aldığı aynı başlıklı makale ile İslâm dünyasının içine düştüğü durumun sebeplerini; ve özellikle XIX. yüzyılın sonunda Renan'ın “İslâm ve Bilim” konulu konferansta dile getirdiği “İslâm mâni-i terakkîdir” iddiasına Müslüman mütefekkirlerin verdikleri cevapları genel hatlarıyla tartışmaktadır. Köprülü'nün genel itibarıyla “Diyar-ı küfrü gezdim ser-te-ser kâşâneler gördüm-Dolaştım mülk-i İslâm'ı bütün virâneler gördüm” beytinde terennüm edilen tabloyu tenkide tabi tutmaksızın kabul ettiği görülmektedir. O, Hıristiyanlık aleminin daimî surette “terakkî” etmesine karşılık İslâm aleminin genel anlamda maddî-manevî “inhitat” içinde bulunduğunu ifade etmektedir. Bu konudaki geri kalmışlığın sebeplerini araştıran Müslüman düşünürler arasında ismini zikrettiği kişiler, Muhammed Abduh'tan tutun da Musa Carullah'a, Şeyh Cemaleddin Afganî'ye ve nihayet Şemseddin Bey'e varıncaya kadar geniş İslâm coğrafyasında yaşayan mütefekkirlerden oluşur. Şemseddin Bey'in “Zulmetten Nura” adlı eserinin intişarını bu bağlamda bir “alâmet-i beşaret” olarak değerlendiren müellif, artık İslâm kavimlerinin bir “devre-i intibah”a girdiklerini düşünmektedir. Şemseddin Bey'in İslâm dünyasının Batı karşısında kaldığı kötü duruma ilişkin yaptığı yoruma da iştirak ettiği görülür.

“...İslâm milletlerini salib karşısında bu kadar mecbur-ı ser-fürû eden âmil, bazı sathî nazarların iddia-yı mecnûnâneleri gibi ‘İslâmiyet’ değil, *İslâmiyet’in şimdiye kadar bize öğretilen eşkâl-i muharrefesidir*. *Hurâfât* ve *israiliyât* ile, Hind ve İran’dan müntakîl bî-manâ *efsanelerle* izlâl ve teşvîş edilen, bir takım serseri tufeyliyâtın, cahil ve menfaatperest birtakım kimselerin elinde kalan İslâmiyet, ilk asırlardaki safiyet-i asliyesini kaybedince, o zamana kadar en büyük bir *amil-i medeniyet* iken en müdhiş bir *sebeb-i inhitat* haline gelmiştir. Kur’an ve sünnet ahkâmını düşünmeyerek bab-ı içtihadı ya büsbütün mesdûd veya herkese açık bırakmakla, İslâmiyet Acem ve Musevî *efsaneleriyle* dolmuş, bozulmuştur.”²⁶

Bunu takip eden satırlarda Batılı filozoflardan Kant’a atıf yapılarak dinin akıl ile olan ilişkisi söz konusu edilmektedir. Kant’a göre gerçek bir din “esâtîr ve hurâfâttan mücerred olan ve kâbil-i tatbik olduktan başka bizce ilm-i zarurî ile bilinen bir takım kavanîn ve kaideler”den müteşekkildir. Şemseddin Bey’in, Kant’ın bu görüşüne istinaden, İslâm dininin tam bir uygunluk gösterdiği yorumu yine kendisinin zikrettiği bir hadis-i şerifle desteklenmeye çalışılmaktadır: “İnsanın dini akıldır, aklı olmayanın dini yoktur” mealindeki hadis bize, İslâm dininin “akıl ve hikmet üzerine” bina edildiğini gösterir. İslâmiyet “akıl ve hikmet üzerine” bina edildiğinden dolayı mensuplarına “hikmet-i hakikiye taharrîsi”ni emreder. Dini akıldan ibaret saydığından dolayı da dünya ve ahiret saadetini dinin gayesi olmak bakımından

²⁶ “Tenkit ve Tahlil: Zulmetten Nura”, *Tasvir-i Efkar*, 25 Cemaziyelahir 1331/19 Mayıs 1329/1 Haziran 1913. [vurgular bize ait]; ayrıca bk. F. A. Tansel, “Vefatının Üçüncü Yıldönümü Münasebetiyle Fuad Köprülü'nün 1913'te Türk Milliyetçiliği Hakkında Bazı Fikirleri: Türklük-İslâmlık”, *Türk Kültürü*, yıl VII, sayı 81, Temmuz 1969, s. 621-627. Hüseyin Ragıb'ın *Türklük* adlı eserinde Fuat Köprülü'nün müellife hitaben yazdığı bir mektup bulunmaktadır ki bu mektupta “...bugünkü Türk heyet-i içtimaiyesi, *İslâm'ın şimdiki yanlış tarz-ı telakkisinden* pek mutazarrır olmaktadır; İslâmiyet ruh mahiyeti itibarıyla yalnız manevî değil içtimâî mahiyeti de haiz olduğu için onu yalnız itikadiyâta hasredebilmek her suretle imkânsız ve muzırdır, binaenaleyh, önce *dinimizi hurâfât ve israiliyâttan* tecrid edelim ki bu suretle, medeniyet-i içtimaiyemizi bağlayan muzır bağlar çözülsün ve bir an evvel medeniyet yoluna girelim...” demektedir. [vurgular bize ait]

işaret eden, ilmî çalışma ve gayreti her şeyden önce ileri süren ve erkeklerle kadınları eşit kılan bir dinin "mâni-i terakkî" olamayacağı sonucunu çıkarmaktadır. Köprülü İslâm'ın kaza ve kader inancına ilişkin olarak *Türk Yurdu*'nda yazdığı bir makaleye atıfla İslâm'ın yorumu ile Batı felsefecilerinin ortaya koydukları nazariyelerle tam bir uyum içinde olduklarını izaha kalkışır. Bergson'a yaptığı gönderme ile dönemin yaygın olarak eleştirile geldiği kavramlar yumağından birine burada da rastlarız. "...Büyük feylesof Bergson'un kaza ve kader meselesi hakkındaki efkârının ahkâm-ı diniyemizle bir mutabakat-ı tâtıme gösterdiğini tafsilen izah etmiştim. Şemseddin Bey kitabında bu mesele-i mühimmeyi, layık olduğu ehemmiyetle nazar-ı itibare alarak, miskin, cahil, ahlaksız bir takım heriflerin İslâm alemine yaydıkları *tevekkül-i miskinâneyi*, ahkâm-ı şer'îye ile taban tabana zıt gösteriyor. Ayât-ı Kur'aniye ve ehâdis-i nebeviyenin bu husustaki ahkâm-ı sarihasına hiç kimse itiraz edemez."²⁷

Köprülü dinin içtimaî hayattaki fonksiyonlarına işaret ederek İslâm dininin dünyevî hükümleri de içermesi bakımından birçokları tarafından "nakise-dâr" addedilmesinin yanlışlığına dikkatleri çekmektedir. Şemseddin Bey'in kitabı bu yanlış telakkîleri bertaraf etmede büyük önemi haiz bir görevi de ifa etmiş olmaktadır. Bu noktada sözü, İslâm dininde içtimaî hayatı düzenlemede büyük bir önemi olan "içtihat" meselesine getirir; ve dünyevî hükümlerde içtihadın "luzûm-ı şer'îyesini" bilen birinin dine yöneltilen bu gibi isnatlar karşısında böyle itirazlarda bulunamayacağı kanaatini ileri sürer.

Köprülü her ne kadar İslâm'ın yaşanan halini Şemseddin [Günaltay]ın yazdığı bir kitap üzerinden eleştirse de ya da bir başka ifade ile Şemseddin Bey'in eleştirilerine hak verse de -zira bu makale ile Hüseyin Ragıb'a hitaben yazılmış mektup dışında doğrudan İslâm'ın kendisi değil de yaşamakta olan haline eleştirel bir gözle baktığı bir başka makalesine rastlamadık- dinin Türk/İslâm toplumu içinde yer edindiği mevkiin etkisi ve gücü hakkında tam bir farkındalığa sahiptir. Modernleşme ile edebiyat arasında kurduğu irtibatın bir benzerine din ile modernleşme arasında kurduğu ilişki biçiminde de görmek mümkün gözükmektedir. Edebiyat'a yüklediği anlam veya amacın çok da farklı olmayan diğer bir şeklini "din" üzerinden inşa etmektedir. Ona göre halka yeni fikir ve düşüncenin kabul ettirilmesi yolunda en büyük âmil din olabilir. Gerçi bu noktada ileri sürdüğü fikirlerin toplumun içinden geçtiği felaket günlerinin sıkıntı dolu zamanlarına tesadüf ettiği gerçeğini hatırlamak gerekir. Balkan yenilgilerine maruz kalındığı bir zamanda kaleme alınan bu yazılarda mağlubiyetlerin sebeplerini araştırırken vardığı sonuç, toplumun maddî ve askerî olmaktan çok, manevî ve ahlakî açılardan bir inhitat içinde olduğu yönündedir.

"Her ne suretle ve her ne gibi avamilerin taht-ı tesirinde olursa olsun, büyük musibetlere maruz kalan milletlerin o mesâibi tamir için tevessül edecekleri yegâne çareler manevî ve ahlakî bir mahiyette olanlardır. (...) Mağlubiyet-i ahireyi sırf askerî bir takım esbaba atfedenenler her ne derlerse desinler, hadisât az çok düşünceli bir nazarla tedkik edilecek olursa görülür ki, en büyük avâmil-i inhizamımız milletin sukut-ı ahlakî ile müteradif bir sukut-ı maddîye düşer olmasında efradın artık tutunacak bir esas-ı ahlakîye adem-i malikiyetlerindedir..."²⁸

Köprülü bu makaleler silsilesinde köylünün savaşlardaki bozuk ve dağınık durumlarını söz konusu ederek halkın maddî ve manevî vaziyetini tahlil etmeye çalışmaktadır. Meşrutiyet ile birlikte gerçekleştirilmeye çalışılan yeni değerler karşısında halkın bunlara la-kayd kalmamasından; "meşrutiyet", "hürriyet" gibi kavramların anlamlarını bilmemelerinden; "vatan" ve "millet" namına açılan savaşa halkın maneviyeti bozuk bir şekilde gitmelerinden şikayet ettiği görülmektedir. O zamana değin savaşlara "din" için, "padişah" için giden halk kitleleri nezdinde "millet" kelimesinin hiçbir manası yoktu; "vatan" dendiğinde o sadece kendi köyünü anlıyor, bunun dışındaki müşterek bir vatan fikrinin

²⁷ a.g.m.

²⁸ "Musahabe-i içtimaiye: İntibah Yolları I", *Tasvir-i Efkar*, 15 Rebiülevvel 1331/9 Şubat 1328/22 Şubat 1913.

mevcudiyetini akıl edemiyordu. Köprülü Türk köylüsünün “vatan” ve “millet” için gerçekleştirilen savaşta yaptıkları için fena bir şey olduğuna inandıklarını ve Cenab-ı Hak’ın bu “dinsizlik” karşısında mutlaka gazap edeceğini düşündüklerini belirtmektedir ki bu anlayışı değiştirmek, yeni değer ve fikirleri halk nezdinde kabule şayan kılmanın bir yolu olarak “din” müessesesinin devreye sokulması lazım geldiği fikrini ileri sürmektedir.

“İstikbalde bir daha bu gibi mehalike düçar olmamak ve millette daima meşhud olan *inhitat-ı maddî ve manevînin* önüne geçmek istersek, evvel emirde köylünün refah-ı maddîsini temin edecek vesait müracaat ve böylece maddî hastalıkları tedavi ettikten sonra ona bir *istinadgâh-ı ahlakî* vermeliyiz. Köylüye böyle ahlakî bir istinadgâh vererek *fedakârlığı, vatanperverliği, milliyet aşkını, lüzum-ı irfan ve teceddüdü o suretle kalbine ilka için müracaat olunacak en kavî ve en müessir vasıta, şüphe yok ki “din”dir*. Filhakika kemal-i cesaretle iddia olunabilir ki her din ve bilhassa din-i İslâm, millet için en mükemmel bir *istinadgâh-ı ahlakî*, en emin bir *rehber-i harekât* teşkil edebilir...”²⁹

Köprülü’nün ilmiyeye getirdiği eleştiriler, yine söz konusu olan yeni fikir ve hayat anlayışının halk denilen kitle arasında yayılmasının en büyük engeli olması hasebiyle dile getirilmiştir. Müellif, medreseden yetişmiş kuvvetli ilmiye sınıfını, Tanzimat hareketi ile başlayan modernleşmenin / batılılaşmanın memleketin ihtiyacı olduğu fikrini anlamamakla suçlamaktadır. Bu eleştirilerde ulema, Batı’dan gelen her türlü tesire kapalı, yenilik düşmanı olarak tavsif edilir.

“...Türk-İslâm unsuruna gelince, imparatorluğun asıl dayanağını teşkil eden bu unsur, hâlâ ortaçağ kültürünün kuvvetli tesiri altında bulunuyordu; medreseden yetişmiş kuvvetli bir ilmiye sınıfı, bu unsurun âdeta dimağı hükmünde idi. Merkezî idarenin padişaha karşı belki en kuvvetli rüknü olan şeyhülislâmın başında bulunduğu bu sınıf, memleketin garplılaşmak ihtiyacında olduğunu anlamıyordu; Garptan gelen her tesire karşı düşmanlık gösteriyor, her yeniliğe mâni olmak istiyor, bilhassa devletin teokratik bünyesini değiştirmesine asla razı olmuyordu. Çünkü, dinin dünya işlerine karışmaktan vazgeçmesi demek olan böyle bir hareket, ulema sınıfının nüfuzunu kıracak, menfaatini bozacaaktı. Eğer II. Mahmut ve Abdülmecit, kendi saltanatlarını iç ve dış kuvvetlere karşı muhafaza edebilmek için bu garplılaşma hareketinin zaruri olduğunu anlamasaydılar ve onu şiddetle himaye etmeseydiler, Tanzimat hareketinin muvaffak olmasına asla imkân yoktu.”³⁰

5. II. Meşrutiyet devri fikir hareketlerine bakışı

Bu başlık altında “Osmanlılık”, “İslâmlık” ve “Türklük” konularında sahip olduğu fikriyatı irdelemeye çalışacağız. “Türkçülük” fikriyatının ne gibi bir amaca müstenit olduğu da bu konuda yazdığı makaleler sayesinde gün yüzüne çıkacaktır. Milliyetçilik bağlamında bu üç unsur ile birlikte “Türkçülük”ün ne amaç taşıdığını, kaleme aldığı birkaç makalede analiz etmeye çalışmıştır.

Her şeyden önce Köprülü, milliyet hareketinin “tabî bir cereyan” olduğu hatta “içtimaî ve tarihî zaruretlerin” icbarı neticesinde ortaya çıktığı düşüncesindedir. Osmanlı toplumu içinde “kavmiyet” fikrinin yeşermesini milletler arası münasebetlerin bir neticesi olarak telakkî ettiği söylenebilir. İç şartların bütün muhafazakârlığına rağmen dış şartların tazyiki altında tarihî bir zaruret şeklinde bu yeni cereyan Osmanlı topraklarında belirmeye başladı. Osmanlı hükûmetinin merkezî kuvvetini teşkil eden Türk unsuru, uzun bir süre kendi “kavmiyetleri”ni inkâr etseler de “hadisâtın uyandıran darbeleri karşısında bir mevcudiyet-i manevîye elde etmek zarureti” kabul etmek zorunda kaldılar.³¹

²⁹ “Musahabe-i İçtimaiye: İntibah Yolları II”, *Tasvir-i Efkâr*, 20 Rebiülevvel 1331/14 Şubat 1328/28 Şubat 1913. [Vurgular bize ait] Hüseyin Ragıb’a gönderdiği mektupta da benzer ifadeler yer verir: “...Halkın ahvâl-i ruhiyesi itibarıyla de böyle yapmak icap ediyor. Esasen Bulgarların, Sırpların, Yunanlıların, millî intibah tarihlerini tedkik edecek olursak aynı şeye orada da tesadüf edeceğiz: *Millî kahramanlar halka dâima mukaddes bir şahsiyet, bir “veli” kisvesi altında gösterilir ve ruhlara nüfûz için millî propagandalar mutlaka dinî bir şekilde icrâ olunur*. Herhalde milliyet-perver gençlerin bu nokta üzerinde biraz uzunca durmaları lüzumunu görüyorum...” Tansel, *a.g.m.*, s. 627.

³⁰ “Demokrasi Tarihimize Umumi Bir Bakış”, *Vatan*, 4 Kasım 1945; *DY*, s. 66.

³¹ “İçtimaiyat: Türklük, İslâmlık, Osmanlılık”, *TY*, yıl 2, c. IV, sayı 21, 7 Ağustos 1913, s. 692.

Fuat Köprülü, "Osmanlılık" kavramını mütalaa ettiği yazılarında bu kelimenin anlam dairesi içine sokulmak istenen telakkînin mahiyetine itiraz eder. Ona göre "Osmanlı" kelimesi bir devlet unvanından ibarettir. Devlet adamları ve mütefekkir sınıfın büyük bir kısmı "vaki bir millet-nation de fait" olan "Osmanlılık" olgusunu "iradî millet-nation de volonté" bir başka deyişle "kavmiyet" tarzında telakkî ettikleri için çeşitli unsurların bir araya gelmesiyle vücut bulan "Osmanlılık"ın, o gün ki heyet-i siyasiyenin adı olmanın dışında bir anlam ifade etmediğini anlayamamışlardır. "...Osmanlılık demek Türklüğün, Araplığın, Rumluğun, Ermeniliğin heyet-i mecmuası demektir. Yani onların haricinde ve onlardan müstakil ayrıca bir Osmanlılık mefhumu anlaşılabilir. Osmanlılığın hayatı, Türk cemaatinin, Arap cemaatinin, Rum ve Ermeni cemaatlerinin yani bu ayrı uzviyetlerin gayr-i mümtaz hayatından başka bir şey değildir. Türk ve İslâm vicdanları haricinde, mana-yı hakikîsiyle, bir Osmanlı vicdanı yoktur ve olamayacaktır."³²

Böyle düşünmekle birlikte özellikle Tanzimat ricalinin "Osmanlılık" fikri ile aslında bir tür "milliyet" anlayışını ihdas etmek istediklerini teslim etmektedir. Tanzimat'tan önce padişahın "İslâm" ve "reaya" şeklinde hakları ve görevleri birbirinden açık bir biçimde ayrılmış olan Müslim ve gayrimüslim tebaası Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile birlikte artık müsavî olacak, din ve mezhep farkları ortadan kalkacak, bu şekilde din ve milliyet farklılıkları bir yana bırakılarak genel bir "Osmanlı milliyeti" meydana getirilecekti.³³ Köprülü bu düşüncenin bir "hayal"den ibaret olduğunu belirtmektedir.

Köprülü devleti büyük bir içtimaî daireye benzeterek bunun "kuvve-i merkeziye"sini Türklük, onun etrafında yer alan birinci daireyi İslâmlık ve son daireyi de bu ikisine "inkiyada mecbur" olan Hıristiyan unsurların teşkil ettiğini düşünmektedir. Dolayısıyla "Osmanlılık" bu dairenin son halkasını temsil etmektedir.³⁴ Merkezî kuvvetin türlü sebeplerle zaafa uğraması neticesinde, Avrupalı diplomatların çeşitli oyunları ve buna bir de milliyetçi fikir akımının Hıristiyan unsurlar arasında yayılmasını eklerseniz, bu dairenin en dış kısımlarından başlamak suretiyle ayrılıkların baş göstermesi anlaşılabilir değildir.

Köprülü'ye göre yeryüzünün herhangi bir yerinde ortak bir lisan ve tarihe, buna bağlı bir temâyül ve hissiyata sahip herhangi bir topluluk var ise orada bir millet'in mevcudiyetinden de bahsetmek mümkün gözükür. Her nerede bir Arap topluluğu mevcutsa orada bir "Araplık" meselesinden; ve her nerede bir Türk kitlesi mevcutsa orada da bir "Türklük" meselesinden bahsedebiliriz.³⁵ "...Asrın terakkîlerine Çin'in mukaddes duvarları bile açılmış iken, İslâm kavimlerini en tabîi, en meşru haklarından mahrum etmeye çalışmak faydasız bir sa'yıdır. Binaenaleyh bazı muarızların "ortaya hiç yoktan bir Türklük meselesi çıkardınız" demeleri, *tarihin zaruretini* idrak etmemelerinden ileri geliyor."³⁶

Köprülü burada milliyet cereyanının tarihî zaruretlere karşısında kendisini bize adeta zorla kabul ettirdiğini hissas eden cümleler sarf etmiştir ki makalenin daha başında "tarihî ve içtimaî zaruret" prensibinden bahsetmiş olması meseleye bu zaviyeden baktığını göstermektedir.

³² a.g.m., s. 702; "Osmanlı kelimesi bir devlet, yani bir siyasî hey'et adıdır; yoksa bu kelime Tanzimâtçıların zannı gibi "dinde, lisanında ve netice olarak hissiyatta müşterek" bir millet unvanı değildir. Binaenaleyh Osmanlılık demek Türklüğün, Araplığın, Rumluğun, Ermeniliğin, v.s. toplu hey'eti demektir. Yani bunların haricinde ve bunlardan ayrı hakikî bir Osmanlılık mefhumu anlaşılabilir." "Osmanlılık Telakkisi", *Akşam*, 28 Teşrinievvel 1334. Bu makale Orhan Köprülü'nün hazırladığı *Köprülü'den Seçmeler* adlı eser içinde yeni harflerle tekrar yayınlanmıştır.

³³ "Tanzimattan Beri Osmanlılık Telakkisi", *Akşam*, 27 Teşrinievvel 1334; *Köprülü'den Seçmeler*, s. 40.

³⁴ *Türklük...*, s. 697.

³⁵ Gökalp'ın bu konudaki fikirleriyle karşılaştır: "...millet ne ırkî, ne kavmî, ne coğrafi, ne siyasî, ne de iradî bir zümre değildir. Millet, lisanca, dince, ahlâkça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış ferdlardan mürekkep bulunan bir zümredir..." Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 18.

³⁶ *Türklük...*, s. 694.

Köprülü bahsi geçen yazısında milliyetperverlerin hiçbir zaman evham ve hayallere kapılmadıklarını, hadiselerin iç yüzünden de habersiz olmadıklarını ifade ile gayelerinin ne olduğu noktasında izahat verir. Onların en büyük maksadı “Osmanlı bayrağı altında şursuz bir hayat geçiren Türklere millî bir vicdan vermek ve bu suretle ‘İslâm beyne’l-mileliyeti’ne kavî bir unsur idhal etmekle beraber Osmanlı saltanatının mütezzelz istinatgâhlarını yeniden takviye etmek”³⁷ olduğunu ifade eder. Balkan savaşının hemen ardından Türkçülerin kendileri için tayin ettikleri siyasî esaslar arasında da yine Osmanlı Devleti’nin sarsılmış istinatgâhlarını kuvvetlendirmek, bu mesele için alınması en başta gelen bir tedbir olarak zikredilmektedir.³⁸

Milliyeti meydan getiren iki unsura atfla Türk toplumunun bunlardan tamamen habersiz olmalarından şikayet edilmektedir. Dolayısıyla bu iki unsurun eksikliği devletin inhitatı sonucunu doğurmaktadır.

“Türk milliyetperverlerinin bugün en evvel düşündükleri Osmanlı Türkleri, yani Osmanlı bayrağı altında yaşayan Türkler manen ve maddeten perişan bir halde bulunuyorlar. Haricî ve dahilî birçok amillerin tesiriyle Türkler aç birer rençber ve Türk memleketleri adeta birer harabe-zâr haline geldi. Halka hiç merbut olmayan renksiz kozmopolit, sahte bir sınıf-ı mütefekkirinden, perişan medreselerinden, renksiz ve gayesiz mahdud mekteplerinden başka Türklüğün hiçbir istinatgâhı yok. *Milliyeti teşkil eden en büyük iki unsur: millî lisan ve millî tarih yani dil ve an’ane*, asliyet ve hakikatini kaybetmiş ve bi’t-tab’ bir âmil-i inhitat halini almış. Millî tarih o kadar unutulmuş ki, milletin ismi olan Türk adı ortadan kalkmış ve yerine diplomatik [düvelî] bir unvandan başka bir şey olmayan ‘Osmanlı’ lafzı kâim olmuş. Mütefekkirlerimiz, müerrihlerimiz, rical-i hükümetimiz hep o lafzın sihr-âfûd tesiriyle uyuşup kalmışlar... Bütün bu izahattan sonra Osmanlı imparatorluğu dahilindeki Türklerin millî bir vicdandan ne kadar mahrum, manevî bir vahdet teşkil etmekten ne derece ba’d olduğu pek kolay anlaşılabilir. Garb erbab-ı tetkik ve tefekküründen birçoklarının iddiaları vechile, biz Türkler hâlâ millî mefkûreden mahrum ve binaenaleyh millî tesanütten bî-haber, rabitasız bir heyet-i mecmua teşkil ediyoruz. Halbuki böyle inhilal ve tecezziye müheyya bir kitlenin şu yirminci milliyet asrında hiçbir hakk-ı hayatı olamaz.”³⁹

Müslümanlarla aynı topraklarda yaşayan gayrimüslim tebaanın Fransız ihtilali ile ortaya çıkan milliyet kıvılcımlarının manasını çok iyi anlamaları yanında Türklerin bundan gafil olmalarını şaşkınlık, biraz da kızgınlıkla karşılar. Müellifin bu konudaki yazılarında unsurlar arasındaki “müsavat” probleminin kendi dönemine kadarki kısa tarihine bazı eleştiriler getirdiği görülmektedir.

XIX. asırdan bu yana kuvvetli bir şekilde gelişen milliyet fikrinin tesiriyle Hıristiyan unsurlar özellikle bağımsızlıklarını amaçlayan bir dizi çaba ve gayretin içine girişmişlerdi. Avrupa’nın himayesi altında kendi topluluklarına millî bir ruh vermenin hep peşinde oldular. Tanzimat ricalinin samimi gayretleri yanında Hıristiyan unsurların idarecileri, bu hareketi akamete uğratmak, gerçekleştirilen düzenlemeleri baltalamak amacıyla Avrupa’nın desteğini kazanmanın türlü çarelerini aramakla meşguldüler. Mithat Paşa’nın Tuna vilayetindeki icraatları karşısında Rusya’nın müdahalesi buna iyi bir örnek teşkil eder. Köprülü bu konu ile alakalı yabancı bir gözlemcinin mütalaalarını zikretmektedir ki bu konudaki dış müdahalelerin etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁴⁰ II. Meşrutiyet ilanı ile birlikte

³⁷ *Türklük...*, s. 695.

³⁸ “Memleketimizdeki bütün unsurların saadeti ancak kuvvetli bir Osmanlı Devleti’nin mevcudiyetiyle kâbidir. Osmanlı saltanatının sarsılmış istinatgâhlarını kuvvetlendirmek için alınacak başlıca tedbir, bu saltanatın esasını teşkil eden Türklerin millî bir uyanışa mazhariyeti sebeplerini temindir.” “Osmanlılık Telakkisi”, Akşam, 27 Teşrinievvel, 1334; *Köprülü’den Seçmeler*, İstanbul 1990, s. 35.

³⁹ *Türklük...*, s. 696. [vurgular bize ait]

⁴⁰ “Türkiye değişmez bir memleket gibi telakkî olunuyor. Bilakis son asırda Avrupa memleketleri içinde en ziyade inkılaplara maruz olan bu memleket olmuştu. 1826 ve 1849 hatt-ı şerifleri ile 1856 hatt-ı hümayûnundan ibaret olan tanzimat-ı hayriye, 1876 kanun-ı esasîsi, bütün bunlar Türkiye tarih-i ahrârânesinde vekayi-i azimeyi teşkil ederler. Türkiye hey’et-i mecmuası ve aksamı itibarıyla bazı kuyûd ve mevâniden azâde bir siyaset-i içtimaiye vasıl olmak arzu-yı mütemâdisini izhar etmiştir. Yalnız iki tarz-ı ıslahât mütemadiyen tesadüm ederek, karşılarak, teâruz eyleyerek yekdiğerinin husûl-pezîr olmasına mani oldu. Bu iki ıslahâtın biri “Hıristiyanî”dir, şikayet ettiği fenalıklara deva-yı küll olarak muhtariyet-i mahalliye ve cemaât-ı mezhebiye imtiyazâtı suretinde tavazzuh eder. Diğeri “Türkî”dir, usûl-i hükûmette ve temşiyet-i umûrda umumî bir inkılap vücûda getirerek devletin selametini temin maksadına matuftur. Birincisi, parçalayarak

hürriyetçi bir dönemin başlamasına karşın Köprülü bu devreyi de İttihatçıların Tanzimat'ın bu gibi telakkilerini devam ettirmeleri bakımından eleştiriye tabi tutmaktadır. Ona göre İttihatçıların yapageldikleri şey Osmanlılık ve onun neticesi olan unsurların ittihadı meselesinde tam bir safdillik örneği göstermiş olmalarıdır. Zira onların gözünde Rum, Ermeni, Arap, Türk, Arnavut diye ayrı unsurlar yok; bilakis tek bir Osmanlı toplumu vardı. Oysa o güne değin milliyet fikirleri sadece gayrimüslimler arasında değil Arap ve Arnavutlar gibi Müslüman olan unsurlar arasında da yayılmış durumdaydı. Yazar burada milliyet fikirlerinin tesir etmediği ya da edemediği tek unsurun Türkler olduğundan şikâyet eder.⁴¹ İttihat Terakki ileri gelenleri ister samimi ister gayri samimi olsun Osmanlılık fikrine bağlı olduklarından diğer unsurlar arasında ortaya çıkmış olan milliyet fikirlerine karşı düşmanca bir tavır sergilediler. Müslüman unsurlar arasında vücut bulmaya başlayan Arap ve Arnavut milliyetçiliği hareketlerine bile engel oldular ki Köprülü bu durumu şiddetle tenkit etmektedir. Zira ona göre İslâmlar arasında neşet edecek olan bu tür hareketler ayrılıkçı olmak şöyle dursun imparatorluğun kuvvet kazanmasında baş amil vazifesi görecektir.

"Eğer bu adamlar Türk milliyetperveri olsaydılar kan ve ateşle milli cereyanların tevki edilemeyeceğini anlar ve lüzumsuz, haksız yere Arnavutluk'ta, Arabistan'da Türk kanı dökerek Osmanlı İmparatorluğu'nun İslâm unsurları arasında manasız husumetler tevliidine sebebiyet vermezlerdi. Eğer İttihad ve Terakki ricali Türkçü olsaydılar, bir taraftan Türk milliyetperverliğinin inkişafına çalışırlar; diğer taraftan da Arnavutlar ve Araplar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun menafi-i âliyesi ile pek kolay kâbil-i telif bir milliyet cereyanını terviç ve himaye ederler idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafazası için bu en büyük bir zaruretti. Halbuki İttihad ve Terakki, Arnavut milliyetperverliğinin -gerek Arnavutluk'un gerek Osmanlılığın menâbi-i hakikiyesine muvafık bir şekilde- inkişafına çalışacak yerde, yanlış fikirlere ve Rus siyasetinin meş'ûm telkînâtına kapılarak şaşkınca bir siyaset takip etti. Ve binnetice, "Türk milliyetperverliği"nin teşekkülünü senelerce menetmek suretiyle Türklük için meş'ûm neticeler vermiş olan eski "Osmanlılık" telakkisi, Rumeli'deki bütün imparatorluk arazisinin elimizden çıkmasını ve Türklerle beraber Arnavutların da perişanısını mucib oldu."⁴²

Abdülhamit idaresini "kahr u müstebid bir saltanat" olarak niteleyen yazar, bu devirde imparatorluğu kuran bütün unsurlara karşı aynı kuvvet ve şiddetle muamelede bulunulduğunu; unsurlar arasındaki müvazenetin saltanat nüfuzu ile temin edildiğini belirtmiştir. Bu gayri tabii hale ani bir şekilde son verildikten sonra devlet adamları ve kamuoyunun önde gelenleri "hürriyet" ve "musavat" olgusu karşısında şaşkın bir vaziyette eski kanun-ı esasîyi bile göz önüne almak istemediler. Yeni kanun ise var olan bütün unsurları birbirleriyle mücadeleyle serbest bırakacak şekilde "müvazenet-i anâsır" meselesini Türklerin ve Osmanlılığın aleyhine sonuçlanacak bir biçimde çözmeyi amaçlamıştı. Makalenin bu kısmında Köprülü sosyolojik bir izaha kalkışarak, kuvvetler dengesi- "müvazenet-i kuvâ" kavramını ortaya atmak suretiyle Osmanlı toplum yapısını, içtimaî yönden tahlile konu etmektedir.

"...Osmanlı Devlet-i hâzırası muhtelif unsurlardan yani muhtelif kuvvetlerden tereküb ediyor. Devletimizi büyük bir daire-i içtimaiyeye benzetecek olursak kuvve-i merkeziyeyi Türklük, onun etrafındaki birinci daireyi İslâmlık, son daireyi de Türk ve İslâm kuvve-i cazibesine tabiatıyla mecburî inkiyad olan Hıristiyan unsurlar teşkil eder. Osmanlı Devleti'nin şimdiye kadar ecza-yı vatandan birçoğunu kaybetmesi, Türk kuvve-i merkeziyesinin zaafından ileri gelmektedir. Eski zamanlarda, Türk ve İslâm kuvveti, etrafındaki sair unsurları -hatta ani'l-merkez temâyülâta sahip oldukları halde bile- muhafaza edebiliyordu. Fakat birçok avâmilin tesiriyle o kuvve-i merkeziye dûcâr-ı zaaf olmaya başlayınca, en haricî kısımlardan başlayarak zarurî bir iftirak ve inhilal vukua geldi. Yunanistan, Romanya, Sırbistan, Bulgaristan istiklalleri bu tarz telakkî ile pek kolay tefsir edilebilir..."⁴³

hürriyeti istihsâlâ; diğeri ıslahât ile temine sâ'idir. Birincisi ecânibin himayesini temine çalışır, diğeri millidir." "Tanzimat'tan Beri Osmanlılık Telakkisi", *Akşam*, 27 Teşrinisani 1334; *Köprülü'den Seçmeler*, s. 41-42. *Köprülü'den Seçmeler* adlı eserde yer alan makale *Akşam*'daki yazının sadeleştirilmiş halidir.

⁴¹ a.g.m.; Köprülü'den Seçmeler, s. 43.

⁴² a.g.m.; Köprülü'den Seçmeler, s. 45.

⁴³ *Türklük...*, s. 697.

Durum böyleyken o, Türklerin birbirinden kopuk hali ve manevî bir birlik meydana getirmeyen rabıtasız bir “Türklük” ile kavmî hayattan mahrum ve inhilale mahkûm bir “İslâmlık”ın imparatorluğun merkezî kuvvetini teşkil edemeyeceğini iddia eder. Bu yapısıyla da imparatorluğun manevî bir vahdet meydana getirmiş unsurları kendi etrafında toplayıp muhafaza edemeyeceği sonucuna varır. Dolayısıyla “Osmanlılığı tecezzî ve inhilalden kurtarmanın ancak Türklerin de millî bir mefkûreye malikiyetleriyle mümkün olacağı” fikrine ulaşır.

“...Meşrutiyetin serbest sahasında iktisaden, ilmen mağlub ve zebûn kalmak ve idare edeceğimiz akvamın ihtiyacât-ı ruhiyesini anlayarak ona göre bir siyaset takib edebilmek için evvela kendi benliğimizi bilmemiz, manevi bir varlık elde etmemiz lazım geliyordu. Halbuki Tanzimat devresinin parlak hayallerine kapılan rical-i hükûmetimiz, samimî veya sahte bir hisle, hakikî bir Osmanlı kavmiyeti mevcut addederek memlekette muhtelif unsurların, ayrı ayrı birer hayat-ı dahiliyeye malik cemaatler mevcudiyetiyle millî mefkûrelerden tegafîl gösterdikleri için, memleket bu müddet zarfında dahilî sarsıntılardan kurtulmaya muvaffak olamadı. Türkler ne zaman millî bir vicdana malik olurlarsa İslâmiyet ve Osmanlılık, ancak o zaman, muhtaç olduğu kuvve-i merkeziyeye kavuşacak ve heyet-i hazıra-i siyasiyemiz anâsırın inkişâf-ı millîleriyle müteradif bir aheng-i tâm dairesinde ilerleyecektir.”⁴⁴

Köprülü'nün tasavvur ettiği milliyetçilik anlayışında fark edilebileceği üzere Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük birbirlerini destekler mahiyette bir yapıyı ihtiva etmektedir. Aslında bu üç akım da “milliyetçilik” üst başlığı altında mütalaa edilmesi gereken arayış hareketleri olarak nitelenmelidirler. Bu arayış içinde “*dinin* ne gibi bir faktörü var?” ya da “milliyetçi bir bakış açısı oluşturulurken *dinin* ifa ettiği vazife yukarıda çizilen tablonun neresine oturmaktadır?” sorularına müellifin verdiği cevap genel itibarıyla iki yönlüdür.

Ona göre bir milliyetin teşekkülünde en çok nüfuz sahibi olan amillerin başında *din* gelmektedir. Bir yere kadar millî tarih aynı zamanda dinî tarih anlamına gelir. Ne var ki tek başına *dinin* bir “kavmiyet” vücuda getirebileceğine ihtimal vermez; zira bu hususta Hıristiyanlık aleminin durumunu örnek olarak zikreder. Nasıl ki Katoliklik Protestanlık ve Ortodoksluk tek başlarına bir millet oluşturmayı başaramamışlarsa İslâm coğrafyasında da *dinin* rolü bundan farklı olamaz. *Dinin* bu konuda ifa edebileceği rol ancak çeşitli milletler arasında bir “beyne'l-mileliyet” vücuda getirmekten öteye gitmez.⁴⁵ Bundan hareketle İslâm kavimleri arasında var olan “uhuvvet-i diniye”nin de daha şuurlu bir hal alması gerektiği fikrini ileri sürer. Ancak bu şuurun yerleşebilmesi her bir İslâm unsurunun ayrı ayrı birer kuvvet haline gelmeleri gerçeğine bağlıdır.⁴⁶

Milliyet cereyanının İslâm ümmeti arasında bir tefrika nedeni olacağı iddialarını da bu meselenin İslâm kavimleri arasında başlaması hadisesini “tarihî zaruret”e hamletmek suretiyle karşılamaktadır. Onun

⁴⁴ Türklük..., s. 698; Osmanlılık Telakkisi, s. 35.

⁴⁵ “...Bugün nasıl az çok aynı hislerle mütehasis bir Katolik alemi, bir Ortodoks dünyası varsa aynı suretle bir de ‘Hıristiyan beyne'l-mileliyet’i vardır. Birçok mütefekkirin aleni bir takımlarının da zımnî itirafâtı, İslâm alemine karşı bu Hıristiyan beyne'l-mileliyetin adeta müşterek bir hisle mütehasis olduğunu isbat ediyor. Bilhassa vekayi'-i ahire bize bu hakikati çok belîğ bir surette anlattı...” *Türklük...*, s. 699; krş: “Bir millette ibtidâ din kitapları yazılır, sonra ahlâk, hukuk, edebiyat, ilim, felsefe gibi marifet şubeleri dinden teşa'ubla teşekkül ettikçe bunlara ait kitaplar da yazılmaya başlar (...) ‘kitap’ da *dinin* ve dinden müşak olan sâir marifet ve ilimlerin, yani medeniyet umde, kaide ve düsturlarını mücerret ve kat'î bir üslupla yazarak milletler arasında müşterek olan hayatı, yani ‘beynelmileliyet’ ruhunu ibdâ' eder (...) Mesela Kurun-ı Vustâ'da Avrupa'da bir beynelmileliyet hissi mevcuttu; fakat bu duyguyu tahlil edersek, Avrupa'daki beynelmilel şefkat ve müzaheretin Hıristiyan milletlere münker olduğunu; beynelmilel hukukun da Hıristiyan devletlerin imtiyazları hükmünde bulunduğunu görürüz. Balkan Muhâberesi, Avrupa vicdanının bugün bile Hıristiyan vicdanından başka bir şey olmadığını gösterdi...” Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak”, *Ziya Gökalp Kitapları*, YKY, İstanbul 2007, s. 47-48.

⁴⁶ “...Mesela Osmanlı İmparatorluğu'nu nazar-ı itibare alırsak, bu imparatorluk dahilinde İslâmlık'ın te'âlisi demek, o sahada yaşayan İslâm kavimlerinin yani Türklerle Arapların bir vifâk ve aheng-i tâm dairesinde ayrı ayrı kendi benliklerinden haberdar olmaları demektir. Kendi mevcudiyetinden bî-haber bir kavim manevi bir vahdet teşkil edemez ki maddî bir kuvveti haiz olsun. Öyle kuvvetsiz, zayıf kemiyetler yekdiğerleriyle i'tilaf ve itihat etmek değil hatta birbirleriyle kaynaşsalar bile bir kuvvet teşkil edemez. Araplarla Türklerin hâl-i hazırı buna en belîğ bir şahittir...” *Türklük...*, s. 699.

bu konudaki ifadelerinden sanki milliyet olgusunun kendileri tarafından çıkarılmış bir hadise değil de hariçten gelen etkilerin nüfuzu altında oluşmuş bir mesele şeklinde vaz edildiği görülür.

"Hıristiyan aleminin millî intibahından sonra, İslâm dünyasının milliyet esaslarına uzun müddet la-kayd kalması mümkün olamazdı. Asrın *beyne'l-ümem* münasebâtı maddî ve manevî birçok revabıtla o iki alemleri birbirine bağlıyordu. Binaenaleyh *dahilî amillerin bütün muhafazakârlığına rağmen haricî müessirlerin tazyiki mutlaka uzak veya yakın bir zamanda kendini gösterecekti*. İşte *tarih*in bu basit *zarureti* nihayet meydana çıktı ve İslâm milletlerinde yavaş yavaş "*kavmiyet*" uknûmu teşekküle -yahut diğer bir telakkîye göre- şuurlu bir hal almaya başladı. (...) İslâmlıkta milliyet meselesine gelince, makalenin medhalinde arz edildiği vechile İslâm kavimleri arasında milliyet cereyanının başlaması bir *zaruret-i tarihiyedir*. Bu cereyan milletin menafî-i hakikisini müdrük ve zekî, namuskâr rehberler tarafından idare olunursa ba'is-i tefrika değil bilakis badî-i necat ve halâs olur."⁴⁷

Köprülü'nün milliyetçilik cereyanını dış tesirler aracılığıyla başlatıyor oluşu bu meselenin Osmanlı toplumunun kendi iç dinamikleri vasıtasıyla ortaya çıkmış bir fikrî akım olmadığı fikrini ihsas eder. 45 sonrası yazdığı bir makalede ise "millî hakimiyet", "demokrasi", "milliyetçilik" gibi mefhumların tamamının bize "Garp"tan geldiğini çok kat'î ifadelerle belirttiği görülmektedir.⁴⁸ Bu doğrultuda yazdıkları ile Gökalp'ın bakış açısı arasında da benzer bir yaklaşım göze çarpar. Gökalp'ın "Türkçülüğün Tarihi" adlı makalesinde takındığı tavra bakacak olursak meselenin ana kaynağının Avrupa olduğu hemen fark edilecektir.⁴⁹

Osmanlı imparatorluğunu muhafaza eden iki merkezî kuvvetin Türkler ve Araplar olduğunu söyleyen yazar, Osmanlı Devleti'nin her şeyden önce bu iki unsurun teâlî etmesiyle mümkün olabileceği kanaatini taşır. Özetle Köprülü "Türkçülüğün, İslâmlığın, Osmanlılığın terakkîsi Türklerle beraber sair anâsır-ı İslâmiye'nin de millî bir intibaha" kavuşmalarıyla mümkün olabileceğini düşünmektedir.

Köprülü'nün milliyetçilik anlayışıyla "ırk"a dayanan bir milliyetçilik telakkîsi arasında çok bariz bir mesafenin bulunduğu söylenebilir. O, böylesi bir yaklaşımı uygun görmez. İrkçı yaklaşımı kendi ifadesi ile "mutaassıp" ve "mütecaviz" bulmakta; ve bu tarz bir milliyetçiliğe karşı tavır almaktadır. O daha çok milliyetçiliğin "insaniyetçi" ve "barışçı" rengini müdafaa eder. Netice itibarıyla ırkçı milliyetçilik ile hakikî milliyetçilik arasında tefrik etmek suretiyle milliyetçiliğin bu müfrit anlayışına karşı cephe almaktadır.⁵⁰

⁴⁷ *Türklük...*, s. 692,699. [Vurgular bize ait]

⁴⁸ "Kökü Dışarıda' ve 'Yabancı' İdeolojiler Nedir?", *Son Saat*, 8 Mart 1947; *DY*, s. 247. "...Hakikaten, demokrasi, millî hakimiyet mefhumlarından başlayarak milliyetçiliğe kadar siyasi, içtimai, iktisadî bütün yeni ideolojiler bize Garpten gelmiş ve memlekette yavaş yavaş yerleşmiştir. Bu, türk cemiyetinin tarihî tekâmülündeki birçok şartların, birçok âmillerin neticesidir. Bugün en muhafazakâr fikirlerle sahip kimselerin bile bir "hakikat" olarak münakaşasız kabul ettikleri birtakım telakkîler hep dışarıdan gelmiştir..."

⁴⁹ "Türkçülüğün memleketimizde zuhurundan evvel, Avrupa'da Türklüğe dair iki hareket vücuda geldi. Bunlardan birincisi Fransızcada (Turqueri) denilen (Türkperestlik) dir. (...) Avrupa'da zuhur eden ikinci hareket de Türkiyat (Türkoloji) namı verilir. Rusya'da, Almanya'da, Macaristan'da, Danimarka'da, Fransa'da, İngiltere'de birçok ilim adamları eski Türklere, Hunlara ve Moğollara dair tarihî ve atikiyâtî taharrîler yapmaya başladılar. Türklerin pek eski bir millet olduğunu, gayet geniş bir sahada yayılmış bulunduğunu ve muhtelif zamanlarda cihangirâne devletler ve yüksek medeniyetler vücuda getirdiğini meydana koydular. Vakıa, bu son ki tetkikler mevzu'u, Türkiye Türkleri değil, kadim Şark Türkleriydi. Fakat, birinci hareket gibi, bu ikinci hareket de memleketteki bazı mütefekkirlerin ruhuna tesirsiz kalmıyordu. Bilhassa, Fransız müverrihlerinden de Guignes'in Türklere, Hunlara ve Moğollara dair yazmış olduğu büyük tarihiyle İngiliz alimlerinden Sir Davids Lumley'in Sultan Selim-i Salis'e ithaf ettiği *Kitab-ı İlmü'n-Nafi* isimindeki umumî Türk sarfı, mütefekkirlerimizin ruhunda büyük tesirler yaptı..." Ziya Gökalp, "Musahabe: Türkçülüğün Tarihi", *Yeni Mecmua*, c. IV, sayı 84, 13 Eylül 1923, s. 359.

⁵⁰ "...Şunu hemen ilave edeyim ki, daha o zamanlar bile, mutaassıp ve mütecaviz bir milliyetçiliği, ırkçılığı değil, geniş manasıyla insaniyetçi, barışçı bir milliyetçiliği müdafaa ediyordum. Cihan Harbinden evvel *Türk Yurdu*'nda çıkan "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık" adlı makalede bunu açıkça görürsünüz. O zamandan bu zamana kadar daima aynı prensiplere sadık kaldım. Ve şunu son yıllarda Türkiye'de ırkçılık modası başladığı vakit dahi, henüz hükümet ve parti bu tehlikenin farkına varmadan evvel, İzmir'de ve Denizli'de verdiğim konferanslarla ırkçılığın hakikî milliyetçilikten tamamıyla ayrı bir cereyan olduğunu izaha çalıştım. Daha evvel Ülkü mecmuasının başında bulunduğum sıralarda da,

Milliyetçilik fikri ile bağlantılı olarak “Turan” fikrine dair yaklaşımına bakmak faydalı olacaktır. Bu konudaki fikirlerini cihan harbi devam ettiği yıllarda Halide Edip’in “Evimize Bakalım”⁵¹ adlı makale dolayısıyla serdetmiştir. Halide Edip bu yazıda Türkçülerin faaliyet sahası olarak yönlerini nereye çevirmeleri; çaba ve gayretin hangi coğrafi bölgeye teksif edilmesi gerektiği üzerine bir nevi eleştirel düşüncelerini izhar etti. Türklerin birleşmelerini isteyen fikirlerin iki istikamet üzere hareket ettiğini belirten yazar bunlardan hangisinin doğru ve tercihe şayan olduğunu tartışmaya açmaktadır. Buna göre “Türklük alemini yalnız Müslüman Türklerden ibaret farz eden” anlayış ile “Müslüman, gayri Müslüman, Fin, Macar, umum Turan’ı birleştirmeyi düşünen” anlayış arasında Osmanlı Türklerinin hangisini tercih edip o amaç doğrultusunda çalışmalıdır sorusunu yöneltmektedir.

Bu yazıya Fuat Köprülü “Türkçülüğün Gayeleri” adlı makale ile karşılık vermiştir. O bu yazıda Halide Edip’in görüşüne karşı çıkar. Türkçülüğün faaliyet sahasının sadece Anadolu toprakları olması gerektiği düşüncesini reddetmektedir. Makale aynı zamanda “Türkçülüğün” tarifini yapması bakımından da önem taşır. “Türkçülük, benim bildiğime göre, dini ve lisanı bir olan bütün Türkleri bir millet addederek, bütün o dağınık kitleler arasında harsî bir vahdet teminine çalışan bir cereyandır.”⁵²

Köprülü Türklerin çok geniş bir coğrafi sahaya yayılmış olmaları ve çeşitli medeniyetlerden etkilenmeleri bakımından birbirlerine benzemediklerini; ve fakat “lisan, adât ve tebâiyetin, halk edebiyatının, darb-ı mesellerin” neredeyse tümünün birbirinden şu veya bu şekilde farksız bulunduğunu ileri sürmektedir. Kaşgar gibi Türk aleminin uzak sayılabilecek bir bölgesinde yaşayan Türklerin halk türkülleri ve darb-ı meselleri incelendiğinde görülecektir ki Tuna’daki bir Türk’ün türkülerinden, darb-ı mesellerinden hiçbir farkı yoktur. “...Etnografyanın, tarihin, lisan tarihinin, edebiyat tarihinin -daha bugünkü ibtidaî şeklinde bile- katiyetle meydana koyduğu bir hakikat vardır ki, o da Akdeniz’den Çin serhadlerine ve Sibiryaya içerilerine kadar geniş bir sahaya yayılmış bir Türk milletinin varlığıdır. Türkçüler, siyasi hudutların bir milleti parçalamayacağına kani oldukları için, hangi tâbiyette olursa olsun Türkler arasında bir fark görmezler; ve kendilerini filan siyasî saha dahilindeki bir cüz’ün değil; bütün Türk milletinin bir ferdi gibi görürler.”⁵³

Ancak Halide Hanım’ın bahsini ettiği Müslim gayrimüslim bütün Türklerin bir araya getirilmesi fikrine karşı çıkar; hatta böyle düşünen bir Türkçülük cereyanından haberdar olmadığını belirtir. Ona göre Türk adı bir ırk adı değil, bir milletin adıdır. Hal böyle olunca ırk açısından aralarında ne gibi münasebetlerin olduğu henüz ortaya çıkarılmamış, hissiyat itibariyle de aralarında hiçbir bağ bulunmayan, din, dil, millî temayül açısından birbirinden tamamen farklı kitleleri birleştirme teşebbüslerinin birer fanteziden ibaret olduğunu da ekler.

“...Benim mukaddesâtıma iman eden, benim dilimle konuşan, felaket ve sevinç anlarında yüreği benimle beraber çarpan bir Türk mü benim kardeşimdir; yoksa mukaddesâtı benimkinden ayrı, dili tamamıyla benimkine yabancı, bilhassa hissiyatıma karşı büsbütün yabancı olduğu muhakkak bir Fin, bir Macar, bir Moğol mu benimle birleşebilir? Okuyan okumayan, düşünen düşünmeyen herkesi kendi hissiyle buna cevap verebilir. Anadolu köylüsünün kendi milletdaşını tayin için kullandığı düstür bu hususta çok kat’î ve sarıhtir: “*Dili dilime, dini dinime uyan!*” Bu düstür aynı zamanda

ırkçılık ve totalitarizm aleyhinde muhtelif yazılar yazdım.” “Yalancının Mumu...” *Vatan*, 6-7 Eylül 1945; *DY*, s. 8.; “...Esasen bizim milliyet anlayışımız, ırkçılıktan, emperyalizmden, başka milletlere karşı taassup ve düşmanlık hisleri yaratmaktan tamamıyla uzak ve gerek yurt dışında gerek yurt içinde, insani ve asil hüviyetini muhafaza eden bir milliyetçiliktir; sizler, ister muhafazakâr ister sosyalist olunuz, bu geniş ve insani milliyetçilikten asla ayrılamazsınız, çünkü bu müstakil vatanın evlatları, bu fedakâr milletin çocuklarıdır...” “Üniversite Gençliğine Açık Mektup”, *Kuvvet*, 8 Mart 1947; *DY*, s. 246.

⁵¹ Halide Edip, “Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası”, *Vakit*, 30 Haziran 1918.

⁵² Köprülü, “Türkçülüğün Gayeleri”, *Vakit*, 16 Temmuz 1918. Her iki makale de şu eser içinde yeni harflerle neşredilmiştir. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*, İletişim, İstanbul 2004, s. 452-460.

⁵³ a.g.m.

Türkçülüğün de gayesini gösteriyor; *dilleri bir, dinleri bir* -ve bunun tabii neticesi olarak duyguları bir- olan bütün Türkleri, merhum İsmail Gaspirinski'nin düsturu vechile "dilde, fikirde, işte daha kat'î ve şuurlu bir surette birleştirmektir!"⁵⁴

Müellif ilerleyen satırlarda Batı'nın ilerlemiş devletleri yanında Osmanlı ülkesinin müreffeh bir hayat sürdüğünü iddia etmediklerini ancak Şark İslâm dünyasına nisbetle yüksek ve müterakkî bir mevkide yer aldığımızı belirtmektedir. Dolayısıyla Rus boyunduruğundan yeni yeni kurtulmaya başlayan Kafkas Azerbaycanı, Kırım, Türkistan, Kazakistan, Şimal Türkeli'nin gözlerini Osmanlı Devleti'ne diktiği, kendilerinden pek çok şey beklediklerini ifade eder. İsmi geçen bütün bu yerlerin menfaati üzerinde bütün bir Türk dünyasının ortak menfaati söz konusudur. Köprülü bunları söylemekle Anadolu'yu ihmal edelim demek istemediğini özellikle belirtmek ihtiyacı hissetmektedir; Türk âleminin ortak mutluluğu için her şeyden önce Türkiye'nin büyük ve sağlam olması gerektiği inancını taşır.

"...Çünkü Türk âlemi dediğimiz âlem, kendi menfaatini diğerlerinin zararında arayan, kendi kuvvetini en hasis bir tasarrufla kendi sahasına hasretmek isteyen muhtelif milletlerden mürekkep değildir; bilakis, menfaatlerinin, istikballerinin daima müşterek olduğunu bilen ve binaenaleyh birbiri için çalışmaktan çekinmeyen bir tek millet teşkil ettiği bir âlemdir (...) Biz bugün vesîamız derecesinde, elimizden geldiği kadar Türk âleminin yardımına koşmayacak olursak, yarın onlardan bize karşı bir merbutiyet bekleyebilir miyiz? (...) "Faaliyetimizi yalnız kendi hududlarımız dahiline hasrederek hududlarımız haricindeki millettâşlarımızı hiç düşünmemek" fikri 'Osmanlıcı'ların pek eskiden beri ortaya sürmüş oldukları bir kanaattir ki 'Türkçülük' bilhassa bu fikrin aleyhine çıkmış ve ona karşı bir 'aksü'l-amel' vücuda getirmeye çalışmıştır. Binaenaleyh 'Türkçülüğün faaliyet sahası' mevzu-ı bahs olunca, her halde "Akdeniz'den Çin'e kadar bütün Türklerin yaşadıkları bilumûm yerlerin buna dahil olduğu" artık anlaşılmalıdır."⁵⁵

Köprülü'nün bu yazı dolayısıyla dile getirdiklerinden hareketle onun savaş yıllarında başta Gökalp'ın savunuculuğunu yaptığı "Turan" fikrini tam olarak savuna geldiğini iddia etmek güçtür. Zira yazdığı diğer makalelerin içeriğinde bu kadar net ve kat'î bir biçimde diğer Türk camiasıyla siyasî bir birliği kapsayan romantik düşünceler serdetmediği müşahede edilmiştir. Bu görüşlerini o zamanki koşullar ve biraz da milliyetçilik akımının ilk zamanlarında görülmesi muhtemel "romantik" duygu ve düşünüş doğrultusunda ifade ettiğini söylersek yanılmış olmayız. Zira çok sonraları yazdığı bir eserinin "başlangıç" kısmında bu duruma işaret etmektedir.

"Nasyonalizmin inkişaf tarihi tetkik edilince, ilk devrelerde milli tarihin tamamıyla romantik bir telakkisine tesadüf olunur ve tarih tetkiklerinin ehemmiyet kazanmasında ve genişlemesinde bu psikolojik hamlenin büyük bir faydası da olur. (...) Milli tarih telakkîsinin romantik devrini, Türk nasyonalizmi de tabiatıyla görmüştür; Avrupa tarihçiliğinin Türkler hakkında hiçbir ilmî esasa dayanmayan çok haksız menfi telakkîler karşısında, bizim romantik tarihçiliğimizin aksülameli de ister istemez çok müfrit ve mübalagalı olacaktı ve hakikaten öyle de oldu"⁵⁶

B. Medeniyet telakkîsi

Köprülü'nün "medeniyet" kavramını kullanımı birbirinden farklı anlamları çağrıştırır niteliğe sahiptir. Bazen tek bir medeniyet telakkîsine sahip bir tarihçi hüviyetiyle karşımıza çıkar; bazen de "medeniyet" kelimesinin önüne sıfatlar getirmek suretiyle bu anlayışı gölgeler. Genel itibarıyla bu kavramı kullandığı yerlerde ikili bir yapının mevcudiyetini görmekteyiz. Bu ikili yapıya zaman zaman başka unsurların eklenmesiyle kavramın kullanım ve anlam alanı genişler. "medeniyet" birden "kültür" kavramını hatırlatan bir manaya bürünür. Bu durumda her bir siyasî ve kültürel entite "medeniyet" adını alır.

⁵⁴ a.g.m. krş: "...Millet, lisanca, dince, ahlâkça ve bedîyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir. Türk köylüsü onu "dili dilime uyan, dini dinime uyan" diyerek tarif eder. Filhakika, bir adam kanca müşterek bulunduğu insanlardan ziyade, dilde ve dinde müşterek bulunduğu insanlarla beraber yaşamak ister..." Gökalp, "Türkçülüğün Esasları", *Ziya Gökalp: Kitaplar*, s. 184. [vurgular bize ait]

⁵⁵ a.g.m.

⁵⁶ *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Akçağ, Ankara 2004, s. 29.

Tek bir medeniyetin varlığına işaret eden ifadeleri Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında mekteplerde okutulmak amacıyla hazırladığı ders kitaplarında şu şekilde yer almıştır:

“Mısırlıların *medeniyete* hizmetleri pek büyüktür. Okuyup yazmaya, kumaş ve dokumayı, çift sürmeyi, ziraat için cedveller açmayı, demirden türlü aletler yapmayı icad edenler onardır. (...) Buğday ziraatini bilen, öküz, keçi, kaz domuz sürüleri besleyen, altın ve gümüşten eşya yapan, cam ve porselen imalini bilen Mısırlılar, *medeniyetin* ilk hadimleridir. (...) Fenikeliler (...) medeniyet itibariyle yükseldiler. Camı, kırmızı boyayı keşfettiler. Kırmızı boya i' mali için de istirdiye cinsinden birtakım hayvanlar çıkardılar, kırmızıya boyadıkları kumaşları yüksek fiyatlarla her tarafta satarlardı. Fakat bunların en büyük hizmeti, elifbayı meydana getirmeleridir. (...) İranlılar mimaride Asurîleri taklid etmekle beraber tuğla yerine taş kullanmışlardır. Yine Asurîleri takliden “mineli tuğla: çini” tezyinatı kullandılar. Devlet ve ordu teşkilatı itibariyle çok mühim şeyler yapmışlarsa da, *medeniyete* ettikleri hizmet mesala Mısırlılar veya Asurîler kadar değildir. (...) Uygur Türkleri arasında medeniyet çok terakkî etmişti. Devlet teşkilatı gayet muntazam olduğu gibi, muazzam binalar, mabedler, heykeller, ve sair her türlü sanat eserleri mevcuttu. (...) Küçük Yunan milletinin *medeniyete* hizmeti çok büyüktür. Yunanlılar, kendilerinden evvel gelen milletlerin medeniyetlerinden istifade ederek, ilimde, sanatta, edebiyatta, felsefede pek ziyade ilerlediler.”⁵⁷

Verdiğimiz örneklerde her ne kadar medeniyet kavramını yalnız başına kullanmış olsa da aynı kitabın muhtelif yerlerinde kavramın önüne sıfat eklemekten çekinmediği de görülür. Bu durum, her bir cemiyetin kendine mahsus özellikleri ihtiva eden bir medeniyete sahip oldukları fikrini ihsas etmektedir.⁵⁸

“Millî Destan’ın doğması için, bir kavmin *medeniyet* bakımından epey aşağı bir seviyede olması ve hayatının birtakım sarsıntılara uğraması, çok büyük hadiselerle karşılaşmış olması lazımdır. O zaman o kavmin içinden yetişen halk şairleri bu vak’aları ayrı ayrı ‘parça-Episode’lar halinde terennüm ederler. Göçler, sonra meydana çıkan bazı hadiseler, bütün mazisini şairlerinin şifahî rivayetlerinden öğrenen bu halk arasında yeni bir takım ‘Parçalar’ın daha meydana gelmesini yahut bu gibi muhtelif menkıbeleri bir ‘Kahraman’ etrafında toplayan yeni ‘daire (cycle)’ler ortaya konulmasına sebep olur. Sonraları bu kavmin *medenî* seviyesi yükselerek, muhtelif amiller tesiriyle, siyasi ve içtimâî bir birlik ihtiyacı da meydana çıktığı zaman ‘Destanî’ bir ruha malik olan bir halk şairi bu dağınık parçaları ‘Daireler’ halinde toplar; bu daireleri de birbirine bağlayarak umumî ‘Millî Destan’ı vücûda getirebilir...”⁵⁹

Burada geçtiği şekliyle medeniyet kavramı ve tazammun ettiği anlam dünyası, önüne herhangi bir sıfat getirilmeksizin kullanılmak suretiyle sanki tek bir medeniyet algısı üzerine inşa edilmiş gibidir. Oysa birkaç satır sonra medeniyetin farklı bir rengeyle karşılaşırız. Türk milletinin umumî destan geleneğinin nerelerde bulunabileceğine dair yaptığı mütalaada bunların kısmen şifahî halk şiirinde, kısmen de eski kitaplarda yer alabileceğini belirtir. İçtimâî gelişmenin ibtidaî safhalarında bulunan Şamanî ‘Altay-Abakan’ Türklerinde bu destan kalıntılarının Esatîrî/Mitolojik bir mahiyette yaşayabildiği halde medeniyet bakımından onlardan daha yüksek bir seviyede bulunan Kara Kırğız’larda bahsi geçen destanın ‘Menkıbevî’ mahiyetine rast gelindiği ifade edilmektedir. Ancak burada Köprülü Kara Kırğızlar’ın İslâm medeniyeti dairesi içine girdiği tesbitini de yapar.⁶⁰ “Medeniyet” kavramına getirdiği

⁵⁷ *Millî Tarih*, Kanaat Matbaası, 1340/1924.

⁵⁸ “Türkler pek eski zamanlardan beri Çin, Hind, İran, hatta Yunan medeniyetleriyle temasta bulunmuşlar birçok dinleri ve mezhepleri kabul etmişlerdir. Mesela daha hicretten evvel bir takım Türk hükümdarlarının “Buda” dinini kabul ettiklerini, Hıristiyanlığın bir aralık Türkler arasında yayıldığını biliyoruz. Lakin kemiyet itibariyle Türklerin en büyük kısmı üzerinde nüfuz icra eden medeniyet, eski Çin medeniyetidir. Yalnız şurasını da ilaveyi unutmayalım ki, Türkler hiçbir zaman bu yabancı medeniyetlere temessül etmemişler, muhtelif medeniyet unsurlarını kendi millî ruhlarıyla karıştırarak kendilerine mahsus bir medeniyet yaratmışlardır.” *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁹ *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 67.

⁶⁰ “İkinci saha “Moğolistan”, “Kazakistan” ve “Türkmenistan” bozkırlarında yaşayan “Kara Kırğız”, “Kırğız Kazak” ve “Türkmen” kabilelerine mensuptur ki, göçebe Türklerin *medenî* seviye bakımından oldukça ilerlemiş ve *İslâm Medeniyeti* tesirine kuvvetlice girmiş bir tipini teşkil ederler; bunların sakladıkları, meselâ “Manas” ve “Koroğlu” gibi kıymetli destan parçaları, eski “Usturevî” mahiyetini kaybetmiş olup sadece “Menkıbevî-Tarihi” bir mahiyet saklamaktadır.” *a.g.e.*, s. 69. “İslâmlar, daha civardaki *medeniyetlerle* temas ederek eski Yunan *tesirât-ı medeniyesi* altında kalmadan evvel, edebî ve hukukî amiller tesiriyle coğrafi mesaiye başlamışlardır; bu mesai ibtida sırf “Ceziretü’l-Arap” dahiline münhasır kaldı. (...)

bu sıfatlar Köprülü'nün zihninde yer edinen telakkînin de genel yapısını ortaya koymak bakımından bize yardım edecektir.

Kavramın diğer kullanımları da göz önüne alınırsa "Medeniyet" in genel olarak herkesçe paylaşılan ortak unsurları yanında ona kendisinden kattığı; rengini, vasfını belirlediği kendine has, özgün unsurları da içinde barındırdığı anlaşılmaktadır. Türklerin/Oğuzların tarihi, süreklilik unsurları ile birlikte anlatıldığı pek çok makale ve eserde Orta Asya'dan Rumeli'ye kadar uzanan geniş bir alanda büyük siyasî teşekküller vücuda getiren bir milletin kurduğu her bir siyasî devletin adı yine medeniyet kavramı ile birlikte çok rahatlıkla kullanılır. Türklerin kurduğu devletler dışında bahsi geçen coğrafyada tarih boyunca kurulan pek çok devletin adı da medeniyet kelimesi ile birlikte zikredilmiştir. Özellikle bu kullanımlarında medeniyet kavramı daha çok bir milletin kültürel özelliklerini de hatırlatan vasıfları yanında ortak bir medeniyete ait cemiyetlerin tümünde görülen müşterek unsurları da kapsayıcı özelliği ile temayüz eder.⁶¹

"İslâm medeniyet-i müşterekesini, her hususta olduğu gibi zevk ve edebiyat hususunda da, kendi dairesine aldığı kavimler üzerinde müessir oldu; kable'l-İslâm kavmi bir takım hususiyetlere malik olan Arap edebiyatı, Sasanîler devrindeki İran edebiyatı, Tu-kiyular zamanındaki Türk edebiyatı yekdiğerinden pek derin farklarla ayrılıyordu; halbuki İslâmiyet'ten sonra, Garb edebiyatı -başka medeniyetlerle ve mesela İran'la temas neticesinde- eski çöl edebiyatından çok farklı bir hale geldiği gibi, Arap istilasından asırlarca sonra meydana çıkabilen İslâmî İran edebiyatı, bir çok nikat-ı nazardan, İslâmî Arap edebiyatına benzedi (...) Lakin medeniyetin bütün anasırında olduğu vechile edebiyatta da, bu kavmi farklara rağmen, İslâm medeniyetinin hutût-ı müşterekesini görmemek kâbil olamaz. İslâm ümmetinin mahsûl-i müştereki olan bu medeniyet, edebiyatta da, hiç olmazsa birtakım müşterek ve umûmî kalıplar vücuda getirmişti ki, bu medeniyet dairesine giren her kavim, kendi harsını ve an'anesini ne kadar kuvvetle muhafaza ederse etsin, ruh ve hissiyat o kalıplar dairesinde ifadeye mecbur olacaktı. İşte yalnız Türkler değil, İslâmiyet dairesine giren diğer kavimler ve mesela Hintliler de bu İslâmî edebiyat kaidelerine, kalıplarına şiddetle itinaya mecbur kalmışlardır. Bu nokta-i nazardan, bu İslâmî edebiyatı Klasik bir edebiyat addetmek zarurîdir."⁶²

⁶¹ "Anadolu sahasında yerleşen Oğuz Türkleri, Arap ve İslâmî İran medeniyeti ile temastan sonra, geldikleri bu yeni sahada, eski ve İslâmî olmayan medeniyetlerin kalıntılarına tesadüf etmişlerdi. Yavaş yavaş Türkleşen büyük ve eski Anadolu şehirlerinde, Türkler eski Bizans veya Ermeni san'at eserleri ve mimariyesine rast geldikleri gibi, Hıristiyanlarla yan yana yaşamak suretiyle aralarında tabii bir nevi an'aneler mübadeleleri de vücuda gelmiş gibiydi. (...) Elcezire ve Suriye'deki Arap medeniyetleriyle ve -ta Hindistan'a kadar- bütün İslâm kavimleriyle temasta bulunan Selçuklular'ın hükümdarları, Bizans sarayları ile de alakalı idiler. (...) Selçuklu medeniyetini bize bugün bile en sarîh ve kuvvetli bir surette temsil edebilecek başlıca mahsûl, mimarîdir." *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 163-166; "Evvla kat'î bir surette taayyün ediyor ki, Bizans medeniyeti, sair bütün medeniyetler gibi, kendisine kısmen varis olan İslâm-Türk medeniyeti üzerinde müessir olmuştur. Maddî ve manevî hayatın bütün tecellilerinde bu tesiri bulmak kâbilirdir. Şehirlerdeki yaşayış tarzında, kıyafet ve âdetlerde, fikir ve felsefe sahasında, devlet teşkilatında, saray hayatında, muhtelif hukukî ve iktisadî müesseselerde, mimarîde ve tezyinî sanatlarında, ilh. zaman ve mekana göre az veya çok nisbette, Bizans unsurları bulunabilir. (...) İslâm medeniyeti, her medeniyet gibi, muhtelif menşelerden gelme gayri mütecanis unsurların yeni şartlar altında vücuda getirdikleri yeni bir terkiptir; bu terkip içinde Bizans unsurlarını bulmak için, bu medeniyetin yeni teşekküle başladığı ilk asırlara kadar inmek daha doğrudur..." "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, 1931, s. 297; "...Bizanslılarla giriştikleri münasebâtın esasını da, Çin-Bizans ticaretine İran'ı karıştırmayarak doğrudan doğruya vesatet etmek istemeleri teşkil ediyordu. Her ne kadar buna mani olamadılarsa da, coğrafi mevkileri icabı olarak, Asya'nın muhtelif medeniyetleri arasındaki münasebâta vasıta odular. (...) Eski Türklerin siyasî ve medenî hayatları hakkında verdiğimiz tafsilat, onların, coğrafi mevkileri iktizasıyla, birtakım yabancı medeniyetlerle temas ettiklerini gösteriyor (...) Mamafih Uygurlar üzerinde en çok medenî tesirat bırakmış olan din Maniheizm olduğu gibi, bunlarda Hind medeniyetinin tesiratına da rast gelinir. Lakin Türklerin kemmiyeten en büyük kısmı üzerinde İslâmiyet'ten evvel en ziyade nüfuz icra eden medeniyet Çin medeniyetidir." *Türkiye Tarihi*, Akçağ, Ankara 2005, s. 92-3; "...O devirde, ilim ve san'at itibarıyla, İslâm dünyasının en yüksek mevkii orası sayılıyordu. Daha sonra İstanbul'un ve Osmanlı medeniyetinin manevî nüfuzu buna galebe ederek Kırım'a, Kazan'a, Maverâünnehr'e, Azerbaycan'a kadar hissedilmeye başlamışsa da, bu medeniyetin maneviyeti de daima İran rûhunu göstermiş, millî harsa kayıtsızlık ve nefret itibarıyla çok değişmiştir." "Aşık Tarzının Menşesi ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe", *Edebiyat Araştırmaları*, s. 201; "...İslâmiyet'ten evvelki bu ilk devreden sonra, İslâm dininin Türkler arasına yayıldığını, Türklerin yeni bir "ümme" teşkil etmek üzere Acemlerle ve Araplarla karışık ortaya bir "İslâm Medeniyeti" çıktığını görüyoruz. Müşterek dinin kurduğu bu medeniyet, Türklerin harsı üzerinde yavaş yavaş derin tesirler yapıyor: Eski Türk hakanlığı İslâm sultanlığı şeklini aldığı gibi, hukuk, lisan, zevk gibi müesseselerde, birbiriyle hem-ahenk olarak, süratle değişiyor..." "Millî Edebiyat", *Bugünkü Edebiyat*, s. 12.

⁶² *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 118-9/125. [vurgular bize ait]; "İslâmiyet, daha teessüsünden bir asır sonra bile, ilk devrelere nisbetle, manen oldukça mühim farklar gösteriyordu. Filhakika, dünyanın muhtelif mahallerinde, asırlardan beri kendi hususî harslar ve an'aneleriyle yaşayan muhtelif medenî milletler İslâmiyet dairesine girince, İslâmiyet'in de büyük bir

Gökalp'in sistematüğinde "hars" ve "medeniyet" in nereye oturduğunu tespit etmek Köprülü'nün bu konudaki bakış açısını anlamada büyük kolaylık sağlayacaktır. Gökalp'a göre "hars" ve "medeniyetin" hem iştirak noktaları hem de ayrılık noktaları bulunmaktadır. İştirak noktası her ikisinin de bütün bir içtimaî hayatı kuşatmaları dolayısıyladır. Ona göre içtimaî bir hayat dinî, ahlâkî, hukukî, muâkalevî, bediî, iktisadî, lisanî ve fennî hayattan müteşekkildir. Bu sekiz başlıktan oluşan içtimaî hayatın bütününe "hars" dendiği gibi "medeniyet" adı da verilir.⁶³

Köprülü bir makalesinde içtimaî hayatın muhtelif yönlerine işaretle medeniyeti oluşturan unsurlara dikkat çekmiştir ki bu unsurlar, yukarıda belirtmeye çalıştığımız sistematüğe de uygun düşen bir tasnifi içermektedir. Buna göre bir cemiyet içinde vücut bulan "lisan, edebiyat, sanayi-i nefise, iktisadiyat, din, adât ve ahlâk, hukuk" aynı zamanda o cemiyetin oluşturduğu medeniyeti de temsil etmektedirler.⁶⁴ Özellikle İslâm'ı kabul ettikten sonra Orta ve Ön Asya'da kurulan pek çok devlet genel itibarıyla İslâm medeniyeti hususiyetlerini göstermekle birlikte Köprülü bu coğrafyada kurulan bazı devletleri tanımlarken devletin unvanından sonra "medeniyet" kavramını getirmekten de geri durmaz.⁶⁵

"Medeniyet" algısını göstermesi hem de bu kavramla ilgisi olması bakımından "İslâm Medeniyet"i üzerine söylediklerine bakmak meselenin daha da anlaşılmasını sağlayacaktır. Hem, bu konuya dair yazdıklarından İslâm medeniyeti hakkında düşündüklerini de takip etme imkânının elde edilebileceğini ummaktayız.

tekâmüle maruz kalması gayet tabii idi. İran medeniyeti, Hint medeniyeti, Musevîlik tesirâtı, Suriye'yi baştan başa kaplamış olan Hıristiyanlık nüfuzu, eski Yunan feylesoflarının mütercim eserleriyle tevelliid eden fikri cereyanları, Nev-eflatuniye akaidi, hülâsa bütün bu gibi harici amiller, tabiatıyla, dinî tekâmül üzerinde icra-yı tesir ediyor, ve bu suretle, vasi' İslâm memleketinin her tarafında mütemediyen bir çok mezhep ve meslekler vücuda gelerek birbiriyile şiddetle çarpışıyordu..."

⁶³ Gökalp, "Türkçülüğün Esasları", *Ziya Gökalp: Kitaplar*, s. 190. "Evvêlâ, hars millî olduğu hâlde, medeniyet beynelmileldir. Hars, yalnız bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî, muakalevî, bediî, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının ahenkdar bir mecmuasıdır. Medeniyetse, aynı "ma'mûre"ye dahil birçok milletlerin içtimaî hayatlarının müşterek bir mecmuudur. Mesalâ Avrupa ve Amerika ma'muresinde bütün Avrupalı milletler arasında müşterek bir Garb medeniyeti vardır. Bu medeniyetin içinde birbirinden ayrı ve müstakil olmak üzere bir İngiliz harsı, bir Fransız harsı, bir Alman harsı ilh. mevcuttur."

⁶⁴ "Osmanlı saltanatının teessüsünden evvel Anadolu Türklerinin geçirdikleri safhalar, bugün ki kadar yalnız siyasi ve askerî bir nokta-i nazardan tetkik edilebilmiş, içtimaî hayatın lisan, edebiyat, sanayi-i nefise, iktisadiyat, din, adât ve ahlâk, hukuk gibi muhtelif tecellileri, hülâsa bir kelime ile Garb Türklerinin ibda' ettikleri medeniyetin şekil ve rengi tamamıyla meçhul kalmıştır..." "Selçukiler Devrinde Anadolu'da Türk Medeniyeti", *MTM*, c. II, sayı 5, Teşrinisani/Kanunisanı 1331, s. 193.

⁶⁵ "Anadolu'ya gelip yerleşen Türkler, bir taraftan kendi kavmi harslarını, ve onunla beraber *İslâm medeniyetinin* çok kuvvetli unsurlarını bu yeni sahaya getirmişlerdi. Burada, eski mahallî *medeniyet* unsuruyla, *Yunan-Roma ve Bizans medeniyetlerinin* bakıyyelerine tesadüf ettiler. Lakin bu yeni birtakım gayr-i İslâmî tesirâta rağmen, *Anadolu Selçukilerinin medeniyeti*, umumî *İslâm medeniyeti* çerçevesinde hiçbir suretle harice çıkamadı. Filhakika, yavaş yavaş Türkleşen o eski Anadolu şehirlerinde, Türkler, eski Bizans veya Ermeni sanat eserlerine rast geldikleri gibi, Hıristiyanlarla yan yana yaşamak suretiyle aralarında adeta bir nevi mübadele-i an'anât da vücuda gelmişti. Türklerle gelince (...) Hayat ve maişet bakımından incelmış ve fikri seviyesi epey yükselmiş olan "şehir burjuvazisi", mensup olduğu *İslâm medeniyetine* nisbetle maddeten ve manen daha dün gördüğü bu mağlub ve mütereddî *Hıristiyan medeniyetine* karşı -az çok istihfâfkâr- bir la-kaydı besliyordu. (...) Şimdi *Anadolu Selçukî medeniyetini* umumî hatlarıyla tesbit etmek istersek, "eski Türk" ve "Arap-Acem" unsurlarının yanında, ve yeni gayr-i İslâmî unsurun pek ehemmiyetsiz kaldığını, ve en galip unsur olarak da "İslâmî İran" tesirinin tebarüz ettiğini itiraf mecburiyetindeyiz. Filhakika yalnız *İslâmî İran medeniyetiyle* değil, "El-Cezire" ve "Suriye"deki *Arap medeniyetleriyle* de alakadar olan Selçukiler, Bizans saraylarının mutantan adât ve teşrifâtına da yabancı değildir (...) büyük Selçukî imparatorluğunun müteaddid ititâlelerinden biri olan bu devletin kuvve-i merkezîyesi ve başlıca istinatgâhını Oğuzlar teşkil ediyor, Salahaddin Eyyubî'nin ordusunda ve sarayında kamilen Türkçe konuşulur, o devrin bütün müverrih ve şairleri bu devleti sadece Türk devleti telakkî ediyordu. Filhakika, Eyyubîlerle beraber Mısır'a eski *Selçukî medeniyetinin* ve Türk an'anelerinin girdiğini, askerî tumarların ihdas olunduğunu, Fatımîlerin Şiiliğine karşı "Sünnilik" cereyanının kuvvetlendiği, hülâsa, mezhebî akidelerden idare teşkilatına sanayi-i nefiseye, yazıya kadar medeniyetin her şubesinde yeni bir devre başladığını görüyoruz, buna, tereddütsüzce "Türk devresi" diyebiliriz" *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 347-8, 366/233, 328.; "İran'ın ve *İslâm medeniyetinin* Garbî ve Şarkî Roma üzerindeki tesiri şu son otuz yıllık tetkiklerle yavaş yavaş daha iyi aydınlanmakta ve bilhassa *Sasanî devri medeniyetinin* gerek Bizans gerek diğer komşu devletler üzerinde ne kadar müessir olduğu, gün geçtikçe, daha çok anlaşılacaktır. (...) İran'ın Bizans destanları üzerindeki tesirleri hakkında birtakım yeni mütalaalar ileri sürmüştür. Mamafih, *Sasanî medeniyetinin* sanıldığından daha fazla müessir olduğu..." *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 99. [vurgular bize ait]

İslâm dininin ortaya çıkması, Araplar arasında vaki olan ayrılıkları sona erdirerek çok kuvvetli bir dayanışmanın zuhuruca neden oldu. Bu dayanışma çok kısa bir süre içinde kadim bir imparatorluğa ve onun dayanağı olan İran medeniyetine ağır bir yenilgi tattırmıştır. Bir süre sonra da İslâm orduları Asya'yı geçerek Çinlilerle, Türklerle ve Hintlilerle temas sağladılar. Doğu Roma İmparatorluğu İslâm ordularının bu yürüyüşünden İran kadar etkilenmemiş olsa da Güneyde yerleştiği bölgeden çekilmek zorunda kaldı. İslâmiyet Batı'ya Cebel-i Tarık'tan geçerek orada kuvvetli bir şekilde yerleşirken Doğu'da hemen hemen Çin seddine kadar dayanmış durumdaydı.⁶⁶

Köprülü'ye göre bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılım iki şeye neden oldu. Birincisi İslâm'ın yayıldığı sahalarda çeşitli din ve ırka mensup olan insanlar bir biçimde İslâmiyet'i benimsediler; ikincisi ise yeni dinin ister istemez muhtelif kültür ve medeniyetlerle temas etmek zorunda kalmış olması ve bu temasın sebep olduğu "tekâmül-i zarurî" idi.

Bu bakış açısına göre İslâm dini başlangıçta karşısına çıkan iki devasa medeniyeti kısa bir süre içinde ortadan kaldırmaya muvaffak olmuş ve fakat yerine yeni bir medeniyet ikame etmeye kalkıştığında, esas unsurlarını Araplardan almakla birlikte, en ziyade, yıktığı o eski medeniyet ve dinlerin "bekâyâ-yı anâsır"ı sayesinde gelişmesini tamamlayabilmiştir. Köprülü sadece "çöl harsı"nın unsurları ile muhtelif kavimleri kucaklayacak büyük ve güçlü bir "cihan-şümûl" medeniyet vücuda getirmenin mümkün olamayacağını belirtir. İslâm ümmeti denilen kitle nasıl ki sadece Araplardan müteşekkil değilse, İslâm medeniyeti de sırf Arap ve Araplığa münhasır değildir. Emevîler'le başlayan yeni medeniyet inşası, Abbasîler döneminde en yüksek seviyesini yakaladı. Ona göre bu mertebeye erişmesi çeşitli medeniyet ve dinlerle vaki temas sayesinde gerçekleşmiştir. "Emevîler zamanında yavaş yavaş teessüse başlayan İslâm medeniyeti, Abbasîler zamanında en yüksek derecesine vasil oldu. Bunda İran anasır-ı medeniyesinin, eski Yunan'ın, Hint'in, Musevîliğin ve Hıristiyanlığın, hülâsa İslâmiyet'le temas eden muhtelif din ve medeniyetlerin bir hissesi vardır. Bu medeniyetin mahsûlât-ı fikriyesi, ekseriyetle, Arap olmayan İslâmlarla -mesela İranîler, Türkler, ilh.- hatta Hıristiyanlar, Musevîler, Mecusîler tarafından Arap lisanıyla yazılmış veya tercüme edilmiştir."⁶⁷

İslâm medeniyetinin yayılma alanının genişliği hesaba katılırsa dikkati çeken en önemli husus, farklı farklı kavimler arasında hep aynı müşterek özellikler göstermesidir. Çeşitli din ve medeniyetlerin bakiyesi ile Arap kültürünün birleşmesinden ortaya çıkan yeni medeniyet her unsuruyla beraber bir bütünlük arz eder. Hukuk, ahlâk telakkîsi, maddî teşkilatı hasılı medeniyeti meydana getiren bütün parçalar arasında tam bir ahenk bulunur. Bu telakkî biçimleri ve maddî teşkilat farklı kavimler arasında çeşitlilik arz etse de İslâm dininde kitap ve sünnetin birliğinden doğan anlayış sayesinde İslâm memleketlerinin hemen hepsinde umumî ve müşterek bir yapının mevcudiyeti göze çarpmaktadır. İslâm medeniyeti dairesinde kurulan devletlerin sadece idarî ve askerî teşkilatlarında değil bütün "sanayi'-i nefisede, lisan ve edebiyatta, hatta ahlâk ve adâtta" açık bir şekilde görmek mümkündür. Yeni medeniyetin nüfuzu altında teşekkül eden her yapı İslâmiyet'ten önceki an'aneleri tamamıyla bir tarafa atmamakla ve onların İslâmiyet'ten sonra oluşan maddî ve manevî müesseselere etkisini saklamakla birlikte İslâm medeniyeti, her bir yapıda müştereken görünen yüzünü muhafaza etmesini bilmiştir.

Köprülü'nün "medeniyet" ile alakalı olarak ele aldığı ve irdelediği bir başka husus İran ya da Sasanî medeniyetinin etkisi meselesidir. İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde Sasanî medeniyeti zaten gerek Türkler gerekse Bizanslıların saldırıları ile büyük ölçüde zayıflamış durumdaydı. Yeni dinin hızlı ilerleyişi karşısında Sasanî saltanatı daha fazla dayanamadı ve İslâm nüfuzu bu kadim merkezde kök salarak

⁶⁶ "Tarih: İslâm Medeniyeti", *Dergâh*, c. I, sayı 3, 16 Mayıs 1337, s. 36; ayrıca bk. *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 101-2/110-1.

⁶⁷ a.g.e., s. 103/111.

yerini sağlamlaştırdı. Eski İran medeniyetinin Ceziretü'l-Arap bölgesinden gelen bu kuvvetli istila seli altında çok çabuk teslim olması ve dahası yüzyıllardır süregiden yerleşik an'ane ve telakkilerin birden ortadan kaybolması garip görünse de durumun böyle olması gayet doğaldır. Zira ortadan kalkan aslında sadece dış görünüm ve şekiller oldu; İran ruhu İslâmî şekiller altında varlığını bir şekilde devam ettirmesini bildi. Bu kadim geleneğin kendisini İslâmî şekiller altında yeniden inşa ettiği söylenebilir. Bu inşa sürecinin etkisi öyle derin oldu ki Emevîlerin Arap saltanatını yıkıp yerine kendi anlayış ve müesseselerinin bir tür devamı addedilebilecek Abbâsî hilafetini yerleştirmeyi başarabilmiştir.⁶⁸

İslâm medeniyetine katkı bağlamında Köprülü Türklere de önemli bir hisse ayırmaktadır. Türklerin yeni medeniyetin teşekkülünde oynadıkları rol ona göre Araplardan çok çok fazladır.

“İslâmiyet’in teessüs ve inkişafında Türklerin mevkii, diğer Müslüman kavimlerle kıyas kabul etmeyecek kadar büyüktür. Sasanî İmparatorluğu Türklerin mütemadî mühacemâtı neticesinde sarsılmış olduğu cihetle Kadisiye’de o kadar kolaylıkla yıkılabilmişti. Türkler İslâmiyet’i kabul ettikten sonra ise, bütün kuvvetlerle onun müdafaasına, neşr ü ta’minine çalıştılar. Orta Asya’dan coşkun ve mütemadî bir sel halinde asırlarca ehl-i salib dalgaları karşısında İslâmiyet ancak Ceziretü'l-Arap dahiline sıkışır kalmırdı. Garb aleminin bu korkunç istilasından İslâmiyet’i kurtaran ve bu istilaları neticesiz bıraktıktan sonra -Endülüs’ün ufûlüne mukabil- İslâmiyet’i Macaristan ovalarında kadar muzafferane isâl eden, bilhassa Türk kuvveti oldu. Nureddin Şehid, Salahaddin Eyyubî, Kılıç Arslan gibi büyük kahramanların kumandası altında döğüşen Mısır, Suriye, Halep, Anadolu o devreleri, hemen ekseriyet-i mutlaka ile, Türklerden tereküb ediyordu. İslâm alemini Şark’tan tehdit eden Moğol istilasına da, kezalik, Mısır Türkleri tarafından tevkîf edilmiştir. İşte bu nokta-i nazardan, İslâm tarihinin meşy-i umumîsi üzerinde Türklerin, maddeten, hatta Araplardan pek çok daha fazla rolleri olduğu kat’iyetle iddia olunabilir.”⁶⁹

Köprülü’ye göre Türklerin İslâm medeniyetine katkısı maddî olmaktan daha çok manevî açıdan vuku bulmuştur. İslâm ilimlerinde ün yapmış kimselerin pek çoğu Türkler arasından çıkmıştır. Hatta Arap ve Acem edebiyatlarının büyük üstatlarının da Türk olduğunu iddia etmektedir. Kaldı ki Acem edebiyatının bu denli gelişme göstermesi biraz da Türk hükümdarlarının saraylarında onlara gösterdikleri ilgi, alaka ile doğrudan bağlantılıdır; sultanların maddî ve manevî destekleri sayesinde ki Arap ve Acem edebiyatı büyük bir gelişme seyri izleyebilmiştir.

Aslına bakılırsa Türkler İslâmiyet’i kabul etmekle kendi benliklerini yeni dinin evrensel yapısı içinde eritmeyi başarabilmiş bir kavim oldu; bu noktada İslâm’ı kabul eden hiçbir millet onlar kadar ileri gidememiştir. Türkler İslâm öncesi geçmiş hayatlarından sadece birkaç hatıra korumayı tercih ettiler.⁷⁰ Türkler İslâmiyet’e girdiklerinde karşılarında hem İslâm’ın din ve ilim lisanı olan Arapçayı hem de zengin bir medeniyet dili haline gelmiş Acemceyi buldular; ve dinin “ümme” anlayışına da uygun olarak millî lisan ve edebiyatlarını ihmal etme pahasına da olsa fikrî faaliyetlerinin tamamını müşterek İslâm medeniyetinin ve Acem edebiyatının yükselmesi yolunda harcamakta bir mahzur görmediler. Özellikle mimarî sahada İslâm medeniyetinin en büyük abideleri Türklerin vücuda getirdiği eserlerden meydana geldi. İslâm mimarisinin özgünlük kazanmasında en büyük tesir, Türklerin İslâm öncesi sanatından alınan unsurlarla gerçekleşti ve bu unsurlar sayesinde yeni İslâmî şekillerin oluşmasında ön ayak oldu.⁷¹

Medeniyet bahsiyle ilgili Köprülü’nün makalelerine yansıyan en büyük problemlen alan 45 sonrası yazdığı siyasî yazılarında kendini gösterir. Burada yer alan ifadeleri incelendiğinde görülür ki Köprülü, sanki tek bir medeniyet algılaması üzerine vurguda bulunmaktadır. Gerçi “Şark” ve “Garp” medeniyeti

⁶⁸ *a.g.e.*, s. 133/136.

⁶⁹ *a.g.e.*, s. 116/120.

⁷⁰ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 327.

⁷¹ *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 117/121.

ayırımlarına gitmekle birlikte beşeriyetin medenî seviye bakımından o gün geldiği noktaya yani Batı medeniyetine bütün insanlığın katılımını öngören bir yaklaşım tarzı benimsediği görülmektedir.

"Bugün, İkinci Dünya Harbi tam bir zaferle sonra ermiş bulunuyor. Bu parlak zaferi, sadece Anglosaksonların ve müttefiklerinin bir zaferi saymak, çok dar bir görüşün ifadesi olur. Çünkü bu zafer, zulme ve istibdada karşı hürriyet ve demokrasinin, vahşete karşı *medeniyetin* zaferidir ve San Francisco'da imzalanan müşterek Milletler Anayasası, bütün kusurlarına ve eksikliklerine rağmen, insanlık tarihinde yeni ve mesut bir devrin başladığını müjdeleyen ilahî bir sestir."⁷² "...Hür düşünce ve serbest tenkid, *bugünkü medeniyetin* başlıca temellerini teşkil eder. İnsanlığı bunlardan mahrum etmek, irticaların en korkuncu olur; ve bunlardan mahrum kalan cemiyetler, derhal bir esir sürüsü şekline girerler..."⁷³ "...Yıkılan totaliter rejimlerin miras bıraktığı zehirli fikirleri, dünyanın bir kısmında hâlâ devam eden sağ ve sol hürriyet düşmanlığını, temiz bir insanlık havası içinde eritip yok etmek, San Francisco Paktını iyi niyetlerle imzalamış demokrat milletlere düşüyor. İlmin ve teknolojinin akıllara durgunluk veren terakkileri neticesinde artık daralmış olan eski dünyayı *tek insanlık dünyası*, birbirine düşman veya rakip milletleri de bir milletler federasyonu haline getiremeyecek olursak, yeryüzünde içtimaî adaleti süratle gerçekleştiremezsek yakın yıllarda pathyacağı muhakkak yeni bir harbin *bugünkü medeniyeti* yok edeceğini artık bütün dünya anlamış bulunuyor..."⁷⁴

Yukarıda alıntısını yaptığımız "tek insanlık ideali" etrafında dile getirilen düşünce Şark dünyasının önde gelen şairlerinin ifadeleri ile de desteklenmeye çalışılmıştır. Buna göre Acem şairi Sadi ve Türk şairi Yunus Emre Köprülü'ye göre tek insanlık idealinin bizdeki temsilcileridir.⁷⁵ Köprülü için "medeniyeti" ve "insanlığı" korumak için yapılması gereken tek şey, gidilmesi icap eden tek yol vardır o da San Francisco Paktını imzalayan devletlerin yaptıkları işi daha ilerleterek buna engel olan bütün maniaları ortadan kaldırmaları ve "tek dünya federasyonu" amacı etrafında tam bir kenetlenme örneği göstermeleridir.

Köprülü'nün II. Dünya Savaşı sonrasında dile getirdiği bu medeniyet algısını nasıl okumalı ve ne şekilde yorumlamalı?... Kanaatimizce Batı'ya karşı bu öykünmecî tavrı anlamlı bir hale irca etmek için dünya konjonktürünü hesaba katmak gerekir. Zira I. Dünya savaşı sonrasında Avrupa'da özellikle Almanya, İtalya ve Sovyet Rusya'da hâkim olan totaliter rejimler ve bunların insanlık için oluşturdukları tehlike göz önüne alınmadıkça Köprülü'nün idealize ettiği ve hararetle savuna geldiği bütün milletler arasında bir "müsavat ideali"nin teşekkül etmesi fikri anlaşılabilir. Bu tavır aynı zamanda I. Dünya Savaşından yenik çıkmış bir milletin yeni kurulan dünya düzeninde var olma arayışları şeklinde de görülmelidir. Bir başka açıdan da bu durumu emperyalist siyaset güden güçlere karşı bir tür savunma girişimi olarak niteleyebiliriz. Zira bu görüşü ima eden ifadelerine çeşitli makalelerinde rastlamak mümkündür.⁷⁶

⁷² a.g.m., s. 23. [vurgu bize ait]

⁷³ "Miras Davası mı?", *Vatan*, 6 Ekim 1945; *DY*, s. 34. [vurgu bize ait]

⁷⁴ "Maarif Sistemimiz ve Demokrasi Ruhunu", *Vatan*, 17 Ekim 1945; *DY*, s. 48-9. [vurgu bize ait]

⁷⁵ "İnsanlığın, menfaatleri birbirine zıt niyetlerden değil, bilakis tamamıyla birbirine bağlı topluluklardan mürekkep mütesanet bir birlik olduğu fikri, asırlardan beri bazı büyük mütefekkir ve sanatkarlar tarafından ileriye sürülmüştür. "İnsanlığın bir tek vücut olduğunu" söyleyen büyük Acem şairi Sadi, "bütün milletlere aynı gözle bakmayanların Allaha âsi olacaklarını" haykıran eşsiz Türk şairi Yunus Emre, *tek insanlık* idealinin Şarktaki başlıca mümessillerini teşkil ederler." "Dünya Birliğine Doğru...", *Vatan*, 19 Ekim 1945; *DY*, s. 52.

⁷⁶ "...Birleşmiş Milletler Paktının şu mahut veto meselesi gibi pürüzlü noktaları da ıslah edildikten sonra, cihan sulhunu ve yeni dünyayı, âdilâne esaslar üzerine kurmak imkânı elbette hasıl olacaktır. İyi niyete ve karşılıklı anlayışa dayanan samimî, açık bir siyaset, insanlığın derin yaralarını sarılabilmek için, tek vasıta. Eğer büyük devletler kendi aralarında bu esas üzerinde samimiyetle birleşecek olurlarsa, bütün dünya milletlerinin bu hususta onlara iştirak edeceklerinden asla şüphe edilemez. *Emperyalist düşüncelere dayanan gizli ve tahrikçi siyasetler*, Birleşmiş Milletler Paktı açık ve samimî bir şekilde işledikçe, daima *iflâsa mahkûm kalacak*, ve *insanlığı yeni felâket uçurumlarına sürüklemeye muvaffak olamayacaktır* (...) 1946 yılının dünyaya gösterdiği en büyük hakikat, demokrasiye aykırı rejimlerin, ideoloji bakımından ister beyaz ister kırmızı olsunlar, *insanlık ailesi* içinde artık şerefli bir yer alamayacaklardır. Bünyeleri itibarıyla mutlaka *emperyalist* olmaya mahkûm bulunan bu hürriyet düşmanı rejimler, kendi milletleri için olduğu kadar dünya sulhu bakımından da daima bir tehlike teşkil ederler. (...) XIX. Asırda büyük sanayi kapitalizminin doğurduğu *siyasi ve iktisadi emperyalizm cereyanları* için, yeryüzünde artık *hiçbir hayat hakkı kalmamıştır*. Aynı suretle, içtimaî adalet prensibinin bugünkü demokrasilerde kazandığı büyük ehemmiyet, büyük sermayenin geniş halk kitlelerini istismar etmesine de imkân bırakmamıştır ve bırakmayacaktır. (...) Dünya tarihinin tetkiki bize açıkça gösteriyor ki, insanlık bugüne kadar sınıf mücadelelerinden yalnız zarar görmüş, ve ancak içtimaî tesanüt sayesinde ilerlemiştir. (...) Türk milletinin, *demokrat*

Aslında Tanzimat'tan bu yana modernleşme tarihimize bir göz atacak olursak Garplılığa yolunda devlet ileri gelenlerinin yapmaya çalıştıkları şey İmparatorluğu yaşatma çabasıydı. Dolayısıyla ona göre Batılılaşma hareketi yaşayabilmek için yapılması zorunlu inkılâplar arasında yer alan bir dizi yenilik girişimleri ve yeni dünya şartlarına uymak mecburiyeti karşısında izlenmesi zorunlu bir politika olarak tanımlanır.⁷⁷

Bu konuyla alakalı olarak gösterdiği tavrı, Gobineau tarafından savunulan medeniyet telakkî biçimine bir tür cephe alış olarak da niteleyebiliriz. Onun bu noktadaki söylemi, bütün bir medeniyetin yalnız mümtaz bir ırkın eseri olduğu ve sadece insanlığın kaderini o ırkın elinde tutması gerektiği şeklindeki nazariyeye cevap niteliği taşır. Dolayısıyla “tek insanlık ideali” etrafında söylediklerini yukarıda da işaret ettiğimiz gibi savaş sonrası kurulan yeni dünya düzeni içinde kendisine kulvar açma, dünya siyasetinde “bende varım” söylemini yüksek sesle ifade ameliyesi şeklinde anlayabiliriz.⁷⁸

Diğer taraftan II. Dünya Savaşı'nı Demokrasi cephesinin kazanmış olması iç politikada da bazı değişikliklerin habercisi olmuştur. Zira 1 Kasım 1945 tarihinde Cumhurbaşkanı İnönü, Meclis açılış nutkunda, demokrasilerin faşizm üzerine kurdukları tahakküme vurguda bulunarak memleket içinde yeni dünya koşullarına uygun olarak bir düzenlemeye gidileceğinin ilk sinyallerini veriyordu.⁷⁹ Bir süre sonra dörtlü taktik ile tek parti yönetimine karşı açılacak muhalefet hareketinin başında Köprülü de yer alacak ve totaliter rejimin ortadan kalkması, demokratik bir hayatın başlaması için amansız bir mücadelenin içine girecektir. Dolayısıyla yukarıda işaret edilen ifadeleri iç politikada “tek parti idaresi”ni bertaraf etmek maksadıyla geliştirilen bir söylem şeklinde de düşünmek gerekir. Zira Şark ve

milletler safında, Birleşmiş Milletler idealinin gerçekleştirilmesi yolunda kendisine düşen vazifeleri samimiyetle ifa edeceğinden bütün dünya emin olabilir. “Dünya Durumuna Umumî Bir Bakış”, *Kuvvet* 16 Ocak 1947; *DY*, s. 169, “...Bugün üç -yahut beş- büyük devlete düşen ilk vazife, Atlantik Beyannamesinin insani ve idealist ruhuna tamamiyle sadık kalarak, San Francisco’da aldıkları imtiyazlı mevkii bırakmak ve bu Londra toplantısında büyük küçük *müsavî haklara malik bir Milletler Birliği* kurmaktır. Onlar ellerindeki maddî ve manevî bütün kuvvetleri, yeni ve mesut bir dünya kurmak için kullanmalıdırlar; yoksa, küçük komşularını tazyik ve tehdit altında bulundurmamak, *emperyalist* düşüncelerle hareket etmek, ancak *insanlık* düşmanı totaliter rejimlere yaraşır. (...) Böyle bir birliğin emrinde, *kuvvet*, ancak *hakın korunmasına* bir vasıta olur; bütün *emperyalist temayüller, tahakküm ve istila emelleri* ortadan kalkar; büyük küçük bütün milletler, umumî bir emniyet havası içinde fikrî ve iktisadî iş birliği yaparlar; hakiki manasıyla bir *insanlık dünyası* yaratılmış olur.” “Londra Toplantısı Münasebetiyle: Diplomatlar Roosevelt’in Emanetine Hıyanet Etmeyiniz!”, *Vatan*, 10 Ocak 1946; *DY*, s. 78. [vurgular bize ait]

⁷⁷ “...Garp memleketlerinin aksine olarak Şarkta bütün yenilik hareketleri, bütün inkılaplar daima yukarıdan aşağı gelmiş, hükümet başındaki münevver zümreler tarafından halka adeta zorla kabul ettirilmişdir. Fikir ve teknik bakımından çok ilerlemiş kapitalist Garp dünyası, on dokuzuncu asırda, geri bir teknik seviyesinde iktisadî bakımdan teşkilatsız kalmış Şark memleketlerinin sömürmek için tazyik hareketlerine başlayınca, *yaşayabilmek için bu yeni dünya şartlarına uymak zaruretini* ilk anlayanlar, iş başındaki münevver insanlar oldu; ve bu garplılığa hareketi, tabiatıyla, yukarıdan aşağı geldi. On dokuzuncu asır Osmanlı İmparatorluğunda, *imparatorluğu yaşatabilmek maksadıyla girişilen inkılap hareketleri* tamamiyle bu mahiyettedir. Bu inkılapları yapan fikir ve devlet adamları, imparatorluğun karışık ve zayıf bünyesinin şiddetli sarsıntılardan korumak için, radikal hareketlere girişmekten daha çekinmişler, ve daima eski ile yeniye telife çalışmak zorunda kalmışlardır ki, bu çekingenliği, Rumeli’nin kaybından sonra bile, İttihat ve Terakkinin inkılap hamlelerinde görmek kabildir...” “Muhtaç Olduğumuz Asıl İnkılap: Fikir ve Ahlâk İnkılabı!”, *Son Saat*, 1 Nisan 1947.; *DY*, s. 298. [vurgular bize ait]

⁷⁸ “...Bugünkü medeniyeti Cermen, Âri veya Akdeniz ırklarının eseri gören kabli fikirlere dayanmış dar telakkinin daima muarızı bulunmuşumdur. (...) Yayılmasına Gobino (Gobineau) nın sebep olduğu ve Almanya’da fevkalade taammüm ederek bu memlekette bazı filosofların nazariyelerine esas teşkil eden bu akide, yalnız gayr-ı ilmî olarak kalmaz; nazari sahada ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği hatalar ve bu hataların da tatbikatı itibariyle gayr-ı insani ve gayr-ı ahlâkidir. *Bütün medeniyetin* yalnız mümtaz bir ırkın insanîyetin mukadderatını elinde tutması icab ettiğini iddia eden bir nazariye, neticeleri itibariyle ancak hodbin, müteceviz ve mahvedici olabilir. On üçüncü asrın başlangıcında yaşayan büyük bir Türk mutasavvıf şairi: “Yetmiş iki millete bir göz ile bakmayan-Halka müderris olsa hakikatte âsidir” diye bağırıyordu. Asırlarca Türk edebiyatına hakim olan bu müsavat zihniyeti nasıl takdir edilmez? (...) bugünkü büyük ve müellim mücadelelerden belli başlı mes’ûlü olan “ırk Mesihçiliği”, fikrimce ergeç yıkılmaya mahkûmdur. Fakat bütün içtimaî hatalar gibi, insanîyete büyük zararlar vermeden, yapmayacaktır. Yıkılacaktır, çünkü milletlerin müsavatına inanan beşerî vicdan, kendisi için asırlarca mücadelede bulunmuş olan bu müsavatı istediği gibi, hangi şekilde tezahür ederse etsin, hiçbir zaman tecavüz ve tazyikli kabul etmeyecektir. Bu isme liyakat kesbeden ve dünyanın bütün milletlerin müsaviliğine; işbirliği, adalet, ahlâk prensiplerine dayanan hakiki bir cemiyet-i akvâmın yakın bir istikbalde bina edilebileceğine inananlar arasındayım...” “Notlar ve İktibaslar: Bir Ankete Cevap”, *Ülkü*, c. XV, sayı 87, Mayıs 1940, s. 259-60.

⁷⁹ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s. 125; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 132.

Garp medeniyetlerini karşılaştırdığı bir yazısında sözü Şark medeniyetlerinde var olan telakkî biçimine getirerek hükümdarların tanrılaştırılmalarını eleştirir; bu tarz bir anlayışı aynı zamanda istibdat ve totaliter idare şekillerinin zuhuruna yol açmakla suçlar.⁸⁰

Cumhuriyet ilan edildikten ve pek çok inkılap gerçekleştirildikten sonra Bursa Amerikan Mektebi'nde vuku bulan bir "din değiştirme/tanassur" hadisesi ile alakalı olarak Köprülü'nün dile getirdikleri, gerek yukarıdan beri izah etmeye çalıştığımız onun medeniyet perspektifi gerekse Batılılaşma hadisesine bakışını göstermesi açısından bize yol gösterici olacaktır.

Köprülü din değiştiren/Hıristiyanlığı seçen kızlar hakkında yazılıp çizilenleri bir değerlendirmeye tabi tutmak suretiyle meseleyi derinlemesine inceleme gereği duyar; ve haklı olarak muhataplarına şu soruları yöneltir:

"...Türk harsını, Türk muhitini "bayağı" görerek Garp medeniyeti içinde erimeyi arzu eden, "asrileşme"yi "millî şahsiyet"ten tecerrüdde bulan ve bunu en ilmî ve en "Avrupai" bir telakkî addeden "Levanten" Türklerin adedi, bu tanassur eden kızlar gibi birkaç kişiden mi ibarettir? Filhakika bunlar kendi hareketlerinin tamamıyla "millî" hatta "milleyet-perverâne" olduğunu bile iddia edebilirler; lakin bu tanassur eden kızlar da; "Protestan" olmakla daha "medenî Türk" olduklarını iddia etmiyorlar mı? Kendilerine hücum edenleri "medeniyetsizlikle, taassupla, cehaletle" itham etmiyorlar mı sanıyorsunuz? İşte, bu itibarla, meseleyi sadece "ecnebî mekteplerin muzır bir tesiri" addetmekle kalmayarak, hastalığı daha derin ve daha şamil bir gözle tetkike çalışalım..."⁸¹

Köprülü'ye göre Türk toplumu geçirdiği büyük ve hızlı inkılaplar sonrasında tam bir "hars buhranı" yaşamaktadır. Tanzimat'la başlayan bu değişim hareketi Cumhuriyet Türkiye'sinde son halini almış ve bu buhranın en üst seviyede yaşanmasını tevlit etmiştir.⁸² Bu dönemde girilen yenilik hareketi süratle tamamlandıktan sonra yıkılan ve ortadan kaldırılan eski kıymet ve an'anelerin yerine yenilerini ikâme etme vazifesi memleketin mütefekkir zümresinin uhdesine verilmişti. Eski kıymetlerin yerine "içtimâî tesanüd"ü "asrî" esaslar üzerinde yeniden inşa etmek ve toplumu yeni bir ideal ile donatarak ona istikamet vermek zarureti Türkiye Cumhuriyeti'nin yapması gereken öncelikli işlerin başında gelmekteydi. Ne var ki münevver sınıf bu işi yapmak kudretine malik değildi.

Köprülü ilerleyen satırlarda inkılaplar üzerine bir tür öz eleştiri denemesi yapmaktadır. Bu eleştirilerde dikkati çeken nokta münevver sınıfın millî şahsiyetten yoksun bir arayış içinde bulunmalarıdır. Kendi kültür ve geleneklerine yabancı bir duruş aynı zamanda yarının münevver sınıfını teşkil edecek olan gençlerle halk arasında kapanması güç bir uçurumun açılmasına neden olmaktadır. Medeniyet ile alakalı olarak burada bizi ilgilendiren kısım ise yenilikleri kendi bünyemize mâl ederken takip edilmesi gereken tavrın niteliğidir. Bu tavır alışı yine *geleneksel* bir bakış açısı ve yaklaşımı derhal göze çarpar;

⁸⁰ "...Eskiden Çin, İran, Mezopotamya, Mısır, yani bir kelime ile eski Şark medeniyetleri ile bugünkü insanlığın anası olan Yunan medeniyeti arasında yapılacak herhangi bir mukayesede, şu büyük ayrılığın daha ilk bakışta göze çarpmaması kabil değildir. Eski Şark'ın muazzam imparatorluklar vücuda getiren bu büyük medeniyetlerinde, hükümdarlar, insanlığın üstüne çıkarılarak tanrılaştırılmıştır; yani bunlar ya Allahtır, ya Allahın oğludur, yahut Allahın yeryüzünde vekilidir. Böyle bir telakkînin ne korkunç bir zulüm ve istibdat sistemi doğuracağı kolayca anlaşılabilir... Halbuki Yunan medeniyetinde, bunun tam zıddına olarak, Allahların bile insanlaştırılmış olduğunu görüyoruz. İşte iki zıt telakkîden birincisi, fikrî ve siyasi hayatta istibdatı, zulmü, tahakkümü, maddî ve manevî esirliği doğurduğu halde, ikincisi maddî ve manevî hürriyete, demokrasiye, serbest düşünceye, tenkide yol açmıştır." "Demokrasi Ruhu", *Vatan*, 19 Eylül 1945; *DY*, s. 20.

⁸¹ "Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı", *Hayat*, c. III, sayı 63, 9 Şubat 1928, s. 201.

⁸² "Öyle sanıyorum ki bugün Türk cemiyeti çok derin ve çok kuvvetli bir "hars buhranı" geçiriyor. "kurun-ı vüstaî" İslâm medeniyeti dairesinden çıkarak "asrî medeniyet" dairesine girmek zaruret-i hayatiyesinde olan cemiyetimizin Tanzimat'tan beri geçirmekte olduğu bu "buhran", bugün artık "a'zamî" dereceye gelmiştir; ve böyle olması de zaruridir. Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerinin, "eski kıymet"leri yıkmadan onların yanında "yeni kıymetler" yaratmak şeklinde tecelli eden "teflikçi" siyasetleri, Cumhuriyet Türkiye'sinde artık devam edemezdi: "Nizamî Mahkeme"nin yanında "Şer'î Mahkeme", "Mektep"in karşısında "Medrese", "Millî Hakimiyet"in fevkinde "Fetva Hakimiyeti" hülasa "Demokrasi" ile "Teokrasi" telifine imkân olamayan mütezaad mefhumları; iktisadî zaruretlar tesiriyle şehirli kadın hayata karşın mecburiyetinde kalınca, Bizans-İran, medeniyetlerinin yadigarı olan "Harem", ister istemez yıkılacaktır!.." *a.g.m.*

millî mazî ve millî kültüre karşı gösterilen kayıtsızlık eleştirilerek “millî şahsiyet” kavramına referansta bulunulur.⁸³ “...*Millî mazisini inkâr ve millî harsını istihfaf ederek yabancı harsların propagandasını yapmak, müstemlekelerdeki mahkum ve geri milletler arasından çıkan sahte ve ibtidâî “sözde münevverler”e has bir seciyedir; bugünkü asrî millet, millî harsını ve millî şahsiyetini -ona beyne’l-milel bir kıymet verdirecek derecede- inkişâf ettirmiş olan millettir. Türk milleti, Garp medeniyeti içinde erimek suretiyle ona **temessül** etmeyecek, millî şahsiyetini a’zamî kuvvetiyle inkişâf ettirebilmek için o medeniyeti **temsîl** edecektir.*”⁸⁴

Baş tarafta verdiğimiz “Tanzimat Eleştirisi” adlı kısımda da görülen bu yaklaşım körü körüne bir taklit fikrini kabul etmez. Millî olanı göz ardı ederek yapılacak bir asrîleşme/modernleşme fikrinin şiddetle karşısında yer alır. II. Meşrutiyet yıllarında kaleme aldığı makalelerde ön gördüğü “halka doğru” hareketi içinde ayrı ve özel bir konuma yerleştirdiği münevver sınıf bu makalelerinde de yeniliği inşa edecek zümre olarak belirlemektedir; ne var ki o yıllarda gerçekleşmesi umulan yeniliğin halka ulaştırılması olgusu Cumhuriyet döneminde yapılan inkılaplarla gerçekleşmiş gözükmez. Hatta yıkılan eski kıymetlerin yerine yenilerinin konulamaması mütefekkir sınıfın kabiliyetsizliğine atfedilir.⁸⁵

C. İnkılâp eleştirisi

Batı medeniyeti dairesi içine girmek kararı Cumhuriyet dönemi Türk toplumunu “değerler” meselesi etrafında bazı problemleri göğüslemesi gerçeği ile karşı karşıya bıraktı. Yukarıda değindiğimiz “tanassur” hadisesi karşısında Türk kamuoyu büyük bir infial göstermişse de Köprülü bu infial karşısında münevver sınıfı inandıklarını cesurca ve yüksek sesle ifade etmemelerini ya da edememelerini tenkit etmiştir. Hadisenin vahameti onu Cumhuriyet idaresi altında gerçekleştirilen inkılaplar üzerine bir değerlendirme yapmaya itmiştir. Müellif Batı medeniyeti dairesine girmek zorunluluğu meselesini tesbit ettikten sonra ortadan kaldırdığımız eski kıymet ve müesseseler yerine yenilerini ikâme edecek yüksek fikirli dimağların olmayışı yüzünden Batı’nın en kötü haliyle şekli bir vaziyette taklit edildiği fikrini taşımaktadır. Hatta bu meyanda Arap harflerinin terk edilerek Latin harflerini almak istenmesini de böyle bir tavrın uzantısı olarak görme eğilimindedir.

“...Bu hazin vaziyet karşısında, “hayat”, içtimaî sahalarda “yeni kıymet”ler koyabilecek büyük dimağların yetişmesini beklemeyeceği cihetle, “nazariye”yi beklemeden yürüdü. Muasır Avrupa cemiyetlerinin müesseselerini ve “kıymet”lerini -aradaki içtimaî şartların tehâlûfı sebebiyle yalnız “şekli” bir surette- almaya çalıştık. “İnkılabımızı tamamlamak için, artık Arap harflerini de atarak Latin harflerini almak” isteyenler, işte bu “şekil-perest”liğin en sarîh bir numunesidirler; onlar, bu suretle, “kurun-ı vüstânın son bakiyesinden” de kurtularak “tamamıyla asrî” bir hâl alacağımızı ümit ediyorlar; düşünmüyorlar ki bizi Avrupa’dan ayıran en bariz fark “zihniyet” ve “mantık” farkıdır; “düşünme” ve “çalışma” tarzlarımızı “Avrupalı” bir şekle sokmadıkça “iktisadî hayat”ımızı bugünkü “kurun-ı vüstâî” halden kurtarmadıkça, henüz, “asrî cemiyet” olduğumuzu iddia edemeyiz. Ecdadımız, ibtida “İslâm medeniyeti dairesine girdikleri zaman, *millî harslarını* hakir görmüşler,

⁸³ “...“millî hars”ı tezyif eden, “millî itimad-ı nefis”i kıran bu cins neşriyatın gençlik üzerinde çok muzır bir tesiri oluyor! Zahiren parlak bir “asrîlik” ve “demokratik” boyası altında meydana çıktığı cihetle, muhafazakârlıkla itham edilmemek için kimsenin tenkide cesaret edemediği bu fikirler, kendi millî mekteplerimiz dahilinde bile, gençlik ruhunu zehirleyici bir hava yaratıyor; “Dede Korkut” hikayelerinden, “Battal Gazi”den, yahut “Koroğlu”ndan bahsetmeyi -tıpkı kurûn-ı vüstâ medreselileri gibi- gülünç ve “gayriasrî” bulan bir genç, Fransızların veya Almanların aynı mahiyette kurûn-ı vüstâ eserlerinden mutasallifâne bahsetmeyi büyük bir meziyet sayıyor. İşte, tamamıyla ma’kûs anlaşılan bu “asrîleşme”, yarınki “güzideler sınıfı”nı teşkil edecek gençlikle asıl halk kitleleri arasındaki uçurumu gittikçe derinleştiriyor; ruhlarda müthiş buhranlar yapıyor. Memleketteki ecebî mekteplerinin bu hars buhranını bir kat daha müzminleştirdiği muhakkaktır; lakin o mektepler olmasa bile, “tanassur” şeklinde değilse de başka muhtelif şekillerde, “millî tesanüd”ü bozan bu hars buhranının mevcudiyetini inkar edemeyiz...” *a.g.m.*, s. 202.

⁸⁴ Aynı yer. [vurgular (koyu) bize ait]

⁸⁵ “Musahabe: Hars Buhranı Etrafında”, *Hayat*, c. III, sayı 65, 23 Şubat 1928, s. 242.

millî şahsiyetlerini İslâm medeniyeti içinde eritmişlerdi; bugün "asrî medeniyet" dairesine girmek isterken, yine aynı yanlış yola gitmek tehlikesi karşısındayız..."⁸⁶

Burada köprülü Türk modernleşmesinin temel birkaç problemine dikkat çeker; biri bir an evvel devlet ve toplumu kurtarmak gayesi ile acil çözümler arayış ve çabası; diğeri de bu aciliyet karşısında Batı'dan alınan yeniliklerin ruhundan ziyade şekli özelliklerini memlekete getirmiş olmaktadır. Sükut ile geçtiği bir başka problem de nazarî/felsefî bir çaba olmaksızın maddî olanı var etme çabalarının netice vermeyeceği gerçeğidir. Yazar her ne kadar bu hususa alıntılıdığımız kısımda işaret ediyorsa da bunun teorik tartışmasına girmeyi gerekli görmediği anlaşılıyor. Aslında Köprülü "Türk Modernleşme"sinin en temel problemlerinden biri üzerinde fikir yürüttüğünün farkındadır; ve bu problemi kendi döneminde çözmek adına geçmişte yapılan hatayı tekrarlamaksızın güç devşirilecek yerin neresi olması lazım geldiği hususunda doğrudan *maziyi/kültürü/geleneği* işaret etmektedir.

Genel itibarıyla ile Köprülü Cumhuriyet kurulduktan sonraki girişilen inkılap hareketini "muazzam bir tarih hadisesi" olarak niteler; ancak bu inkılap devresi kısa bir süre sonra demokratik vasıflarından yavaş yavaş uzaklaşarak totaliter bir mahiyet almıştır. Atatürk'ün inkılapçı ruhu sayesinde çok kısa sayılabilecek bir zaman zarfında gerçekleştirilen yenilikler, birçok zararlı müessesenin ortadan kaldırılması neticesini doğurmuş ve bu sayede demokratik bir ilerlemenin yolunu açmıştı. Ne var ki yeniliklere karşı oluşabilecek muhalefet odaklarına bir tedbir olmak bakımından getirilen tahditler, bir süre sonra, oluşmaya başlayan demokratik temayüllere gölge düşürmüştür.⁸⁷ Köprülü Cumhuriyet devri ile birlikte yapılan inkılap hareketini yıktığı kıymet ve müesseseler yerine yenilerini koyamamakla eleştirmektedir. Eski müesseselerin yerlerine yenilerini ikame edememenin ona göre başlıca iki nedeni vardır: Aydın sınıfın Batı medeniyeti ve müesseseleri hakkında sahip oldukları dar telakkî biçimi; diğeri de "millî mazi" hakkında hemen hiçbir şey bilmemeleri...

"...Her şeyde olduğu gibi inkılap hamlelerinde de yıkmak kolay, yapmak zordur. Bu bakımdan Cumhuriyet idaresinin eski kıymetleri yıkıp tasfiye etmek hususunda gösterdiği muvaffakiyeti, yapıcılık bakımından aynı kudretle gösteremediğini itiraf etmek mecburiyetindeyiz. Memleketimizdeki fikir ve siyaset adamlarının, Garp medeniyeti ve müesseseleri hakkında çok basit ve sathi bir anlayış sahibi olmaları ve *millî mazimiz* hakkında ise hemen hemen hiçbir şey bilmemeleri, bu hususta birinci derecede amil olmuştur. Eğer memlekette yüksek kudrette fikir ve ihtisas adamlarına malik olsaydık, yıkılan eski müesseselerin ve eski kıymetlerin yerine, millî ihtiyaçları daha büyük bir muvaffakiyetle karşılayabilecek müesseseler ve kıymetler yaratabilir ve içtimai bünyedeki bir takım lüzumsuz sarsıntıları önleyebilirdik."⁸⁸

Yapılan inkılapları bu şekilde eleştirse de aslında Köprülü bunların millî bünyeye tamamıyla mâl olduklarını; ve dolayısıyla halk tarafından kuvvetle benimsendiğini kabul etmektedir. Bundan sonra

⁸⁶ Tanassur Hadisesi..., s. 201-2.

⁸⁷ "Cumhuriyet idaresinin, Atatürk'ün inkılapçı ruhu ve sarsılmaz iradesi sayesinde, göz açıp kapıyacak kadar kısa bir zamanda muvaffakiyetle gerçekleştiği bu inkılaplar silsilesi, ortaçağdan kalma birçok zararlı müesseseleri ortadan kaldırmak suretiyle bizdeki bu demokratik ilerlemenin müjdecisi oldu. Bunların birçoğu, esasen yaşama kudretlerini kaybetmiş, çürümüş, müesseselerdi; Cumhuriyetten evvelki inkılap rejimleri, onları düzeltmek ve yeni ihtiyaçlara uydurmak imkanı olmadığını anlayarak kendi hallerine bırakmışlar, ve bu ihtiyaçları karşılamak üzere Garb modellerine göre yeni müesseseler kurmaya gayret etmişlerdi. Lakin bu eski müesseseleri katî surette tasfiye etmek cesaretini ancak Cumhuriyet idaresi gösterebildi. Siyasi ve içtimai her inkılabın cemiyet bünyesinde maddî ve manevi birtakım ıstıraplar doğurduğu, tarihin şahadetiyile sabittir. Yıkılan müesseselerin, değiştirilen maddî ve manevi kıymetlerin yerine yenilerini yaratmak zorunda kalan bir cemiyet, oldukça uzun ve zahmetli doğum ağrıları çekmeye mecbur kalır. İşte Türk cemiyeti de, birbiri ardınca çok radikal inkılap hamleleri yaparken, tabiatıyla bu ıstırapları çekti. Değişen itiyatlar, zarar gören menfaatler, hırpalanan akideler için bir takım ruhi mudavemetler yaratmakla beraber, bu mukavemetin maddî tezahürleri az ve süreksiz oldu. Cumhuriyetin sıkı ve azimli idaresi, bu mukavemetleri kolaylıkla yendi. Ancak taassuba ve irticaa karşı gelmek maksadıyla alınan tedbirlerin, siyasi, hatta medeni hürriyetleri geniş tahditlere uğrattığını ve bu yüzden, cumhuriyetin ilk Esas Teşkilat Kanununda mevcut demokrasi ruhunun büyük nispette hırpalanarak totaliter zihniyetin, iş başındakiler arasında süratle kökleşmeye başladığını görüyoruz. Bu sıralarda, etrafımızdaki memleketlerde ve bütün dünyada totaliter ideolojilerin büyük bir rağbet kazanması da bizdeki bu demokratik gerilemede mühim nispette amil olmuştur." "Muhtaç Olduğumuz Asıl İnkılap: Fikir ve Ahlak İnkılabı", *Son Saat*, 1 Nisan 1947; *DY*, s. 297-8.

⁸⁸ *a.g.m.*, s. 299.

yapılması gereken önemli bir işin olduğunu vurgulayan yazar, bu şekli değişiklikleri tamamlayıcı unsurlar vasıtasıyla desteklemek gerektiği fikrini ileri sürer. Bu doğrultuda teklif ettiği unsurlar arasında “ruh, fikir ve ahlâk inkılabı” yer almaktadır.

Köprülü inkılap hareketine yönelttiği eleştirilerde doğrudan şahısları hedef almaz, o daha çok yapılanlar ile ilgilidir. Her ne kadar isim zikretmese de tek parti idaresi ile giriştiği mücadelede eleştirilerini “tek şef, tek parti, tek millet” düsturu çerçevesinde dile getirir ki akla doğrudan İnönü gelmektedir. Yalnız 49 yılında yazdığı bir makalede “tek parti tahakkümü”nün yerleşmeye başlama tarihi olarak Atatürk dönemine gönderme yaptığı da vakidir. Bu yazısında Cumhuriyet devrinde memleket hayrına birçok iyi şeylerin yapıldığını belirttikten sonra 1926-27 tarihinden itibaren tek parti tahakkümünün yavaş yavaş memleketi esir aldığından söz etmiştir. Bu tarihe kadar millî mücadele ruhunun tesiriyle memlekette bariz bir kalkınmanın göze çarptığı tesbitinin ardından bu tarihten sonra tam anlamıyla bir diktatörlük rejiminin kurulduğunu iddia etmektedir.⁸⁹

Köprülü inkılâpların hemen ardından yönetimin neden bir diktatör rejimi halini aldığı meselesinde kendince dış faktörlerin etkin olduğu yargısına varmaktadır. O dönemde bir demokrasi aleyhtarlığının varlığından bahisle komşu devletlerde hâkim olan rejim yapısının bunda büyük ölçüde etken olduğu fikrini taşımaktadır. Memlekette meydana gelen değişikliklerin de bu ülkelere hâkim olan rejimler örnek alınmak suretiyle gerçekleştirildiğini esfle ifade eder ve bunları çok hatalı birer hareket olarak niteler. Bir yandan oluşan diktatör rejimi olanca kuvvetiyle tenkit ederken diğer yandan bu rejim altında gerçekleştirilmeye çalışılan dil reformu gibi bazı yenilikleri de bir “facia” olarak nitelemektedir.

“...Bu neden böyle oldu? Demokratik bir Anayasaya malik olan Türkiye Cumhuriyeti, neden birkaç yıl içinde bir diktatörlük rejimine inkılap etti? Bunun iç amillerini izah etmek çok uzun sürer ve bu yazımızın mevzuu dışındadır. Dış amillerin izahına gelince, bu daha basit ve daha kolaydır: Çünkü o sıralarda dünyanın her tarafında bir *demokrasi aleyhtarlığı* modası hüküm sürüyordu; dört tarafımızdaki komşu memleketler, diktatörlerin pençesi altında idi. Rusya’da Stalin, İtalya’da Mussolini, Almanya’da Hitler hakimdi. Teessürle itiraf etmek lazımdır ki, memleketimizde *inkılap* namına yapılmış birtakım hatalı hareketler, doğrudan doğruya bolşeviklerin, yahut nazilerin ve faşistlerin tesiri altında yani o örnekler göz önünde tutularak yapılmıştır! Bizdeki diktatörlük rejiminin Rusya’da, yahut Almanya’da olduğu gibi vahşiyane bir mahiyet almadığı, hatta nazari olarak Anayasanın bile muhafaza edildiği bütün dünyaca bilinen bir hakikattir. Fakat ne kadar hakikat olursa olsun, diktatörlük rejimi meşum bir rejimdir; bu rejimin pençesine düşen memleketlerde fikir hürriyetinden, ilim hürriyetinden bahis olunamaz; insanlık haysiyet ve şerefi, namus ve fazilet, kudret ve liyakat, doğruluk, açık sözlülük, bu rejimler için birer cinayet sayılır. İş başına ancak müraierler, dalkavuklar, aciz ve miskinler, yani şahsiyetsiz, manasız, silik kuklalar getirilir. Bu zavallı memleket, şu son yirmi beş yıl içinde bunun çok acı örneklerini görmüş, hatta hiçbir diktatörlük rejiminin aklına gelmeyen *anadile tasallut edilmek* faciasıyla de karşılaşmıştır. Garp medeniyetini hiç bilmeyen, garp zihniyetiyle taban tabana zıt iptidai zihniyet taşıyan birtakım kimselerin şüphesiz tam bir iyi niyetle, “Türk cemiyetini Avrupalılaştırmak” maksadıyla yaptıkları yanlış, tehlikeli hareketler de, yine bu diktatörlük rejiminin -yabancılar için gülünç, fakat bizim için hazin- mahsulleridir.”⁹⁰

D. Eğitime dair görüşleri

Terbiye/eğitim üzerine yazdığı makalelerin içeriğinden hareketle Köprülü’nün bu konuda dile getirdiklerinin, temel olarak iki merkezî mesele etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Köprülü zaviyesinden “Millî Eğitim” halkı millî bir mefkûre etrafında toplamının çok temel bir vasıtasıdır. “Millî Eğitim” ile halk aydınlatılacak ve ona “millet” olma şuru kazandırılacaktır. Müellif bu meselenin hayatî bir tarafının olduğunu ve milletin geleceği ile doğrudan ilişkisi bulunduğunu düşünmektedir. Bu

⁸⁹ “Neler Yaptık? Neler Yapmak Zorundayız?”, *Vatan*, 29 Ekim 1949; *DY*, s. 892.

⁹⁰ *a.g.m.*

doğrultuda bir milletin ilerlemesinin "maddî kuvvet"ten önce "manevî kuvvet"in tecellisi ile mümkün olabileceği fikrini ileri sürer. *İkdam*'da yayınlanan bir makalesinde meselenin bu yönüne işaret ile Musevî topluluğun maddî şartların yokluğuna rağmen manevî kuvvetle nasıl amaçları doğrultusunda emin adımlarla gittiklerini örnek olarak zikretmektedir. Ahmed Cevdet Bey'e hitaben kaleme alınan yazıda Köprülü, muhatabının bir sözünü alıntılıyarak ona iştirak ettiğini belirtir ki bu aynı zamanda "millî terbiye/gelenek" ile "milliyetçilik" düşüncesi arasında nasıl bir ilişki kurduğunu göstermesi bakımından önemi haizdir.

"...Bir milletin yaşaması onu teşkil eden efradının kendi memleketini, tarihini, lisanını, medeniyetini, dinini, an'anâtını bilmesi lazımdır diyor ve Musevîleri misal olarak gösteriyorsunuz. Maddî bir vatandaş mahrum oldukları halde, sırf manevî bir kuvvetle ölü bir lisan ve asırlardan beri ölmüş an'aneleri ihya ederek aynı hissiyat ile müteahhis bir millet yaratmaya çalışsan ve pek yakında Filistin'de maddî vatanlarının da tahakkukunu görebilecek olan bu sabûr kavim, cidden ne belîğ bir misal ve "millî terbiye"nin mahiyet-i hayatiyesine ne muhteşem bir "timsal"dir! Halbuki zat-ı âlînizi kemâl-i esefle arz edebilirim ki, bizim en münevver addettiğimiz zümre-i mütefekkirin arasında yalnız millî an'anelerin değil hatta millî tarihin şiddetle aleyhdarı olanlar var. Onlar istiyorlar ki maziyle rabitalarımızı keselim; eski me'âsir-i medeniyemizi inkâr edelim; tarihlerimizi yırtalım. Nihayet altı asırlık bir mevcudiyet atfederek ondan evvelki devrelerini unutmak ve unutturmak istedikleri "milliyet"imiz için başka türlü temeddün vasıtası yokmuş..."⁹¹

Bir başka yazısında "milliyet" fikrinin inkişafı ile "ilim telakkîsi, "serbest düşünce" ve "ilerleme" fikri arasında çok yakın irtibatlar kurmaktadır. Ona göre "ümme vicdanına, ümme şuuruna" sahip bir topluluk "kurûn-ı vüstâî" bir görünüm arz eder. Böylesi bir topluluk içinde serbest düşünceden bahsedilmesi mümkün değildir. Serbest düşüncenin olmadığı yerlerde çağdaş/asrî bir ilim telâkkisinden bahsetmenin güçlüğü de ortadadır. Son devirlere gelinceye kadar memlekette "ilim" ve "âlim" denince akla medrese adamlarının gelmesi, müsbet ilimlerin hiçbir değeri olmaması çağdaş ilim anlayışının bulunmadığına en iyi bir örnek teşkil ederler. Müellif bu kanaatini teyit etmek için, daha düne kadar "Şeyhülislâmlık" makamı karşısında serbest düşünmeye ve serbest düşünceleri yaymaya imkân olup olmadığı sorusunu yöneltir; ve bu vaziyette bulunan bir cemiyette asrî ilim telâkkisinin inkişaf edemeyeceği sonucuna varır. Asrî bir ilim anlayışının mevcudiyeti ona göre ancak milliyet fikrinin neşv ü nema bulmasına bağlıdır. "...Türk milleti ancak kendi milliyetini idrak ettikten sonradır ki hakimiyetini kendi eline aldı ve milliyet esaslarına dayanan bir "millî devlet" kurmaya muvaffak oldu. Binaenaleyh, memlekette asrî ilmin inkişaf ve terakkîsi de, ancak bundan sonra mümkün olabilecektir."⁹²

Diğer yandan milliyet fikrinin okullarda müfredat programı içine alınmasını o cemiyetin varlığını idame ettirmesi açısından olmazsa olmaz şart koşmaktadır. Macarlar arasında çırak eğitimi sırasında verilen Macar lisan, tarih ve coğrafya eğitimini bu bakımdan büyük bir heyecanla karşılar. Etrafı Slav ve Cermenlerle kuşatılmış bir memleketin kendi güvenliği açısından bu tarz bir eğitimi takip etmesini haklı ve belki de zorunlu addetmektedir. Uluslararası iktisat mücadelesinde yenik düşmemek adına sanayi ve ticarete, pratik meslek okullarına, ziraat kurumlarına büyük bir önem veren Macarların bu girişimini boş bir ameliye olarak değerlendirmek şöyle dursun; kendi millî varlıklarını sürdürebilmelerinin bir yolu olarak müsbet karşılamaktadır.⁹³ Köprülü kendi memleketi için de benzer bir yaklaşım sergiler.

⁹¹ "Millî Terbiye Meselesine Dair: Ahmed Cevdet Beyefendi'ye ", *İkdam*, 4 Safer 1339/17 Teşrinievvel 1336/1920. [vurgular bize ait]

⁹² "Musahabe: İlim ve Mefkûre", *Hayat*, c. III, sayı 45, 8 Kanunievvel 1927, s. 21.

⁹³ "...Lisanını edebiyatını, tarih ve coğrafyasını -elbette tafsilatıyla değil fakat umumî hatlarıyla- bilmeyen bir adam pek iyi bir çırak, pek iyi bir usta, pek mükemmel bir mühendis veya tüccar olabilir; lakin hiçbir zaman kendi milliyetini müdrük, harsını muhafazaya azimkâr, hülâsa kendi milletine müfid bir ferd olamaz. "Tahsil" yani malumât-ı umumiye, bütün milletler ve memleketler için umumî ve müşterektir; ulûm-ı riyaziye ve tabîiye dünyanın her yerinde aynı şekilde öğretilir; lakin "terbiye" yani ferde mensup olduğu milletin hissiyat-ı müşterekesini telkin için öğretilcek şeyler her millet için ayrı ayrıdır. Macarların çırak mekteplerinde bile millî lisan ve edebiyata, millî tarih ve coğrafyaya bu kadar ehemmiyet

Yukarıda “milliyet” fikri ile “ilerleme” arasında kurduğu ilişkiyi bir başka yazıda “manevî kuvvet” ve “terakkî” kavramları arasında kurmaya kalkışır. Bu bağlamda her kim manevî kuvvete sahip ise maddî kuvveti elinde tutan da odur. Bu bakış açısına göre manevî kuvvetin vücut bulduğu yerler bakımından doğrudan eğitim kurumlarının ismini zikretmektedir.

“...Bilhassa bugün, “ilim” ve onun tatbikatından ibaret olan “teknik”, bütün hayatın yürüyüşüne hakim olmuş, maddî kuvvet manevî kuvvetin bir neticesi, adeta tâbîi menzilesine inmiştir. İlimde ve ilmin tatbikatında yani fikrî ve manevî sahada hangi milletler daha müterakkî ise, maddî kuvvet de onlardadır; ve bugünkü umumî hayat mücadelesinde, ancak *manen kuvvetli* olanlar kazanabilirler. Umumî hayatın bu sarîh istikameti karşısında, manevî kuvvetlere ve kıymetlere yani ilme ve sanata artık eskisi gibi lakayd kalamaz. Mektepler, darulfünûnlar, laboratuvarlar, kütüphaneler, sair her türlü ilim ve irfan müesseseleri, bugünkü telakkîyâta göre, birer “müdafaa-i milliye” müessesesinden başka bir şey değildir; ve milletlerin maddî kuvvetleri de, her şeyden evvel, bu manevî kuvvetlerin derecesiyle ölçülür.”⁹⁴

Eğitim kurumlarında “millî mefkure” ile yetişen bir genç memleketin maruz kalacağı tehditler karşısında bahsi geçen müesseselerden güç devşirecek ve bu kurumlarda ilmî bir faaliyetin içine girerek karşısına çıkan maniaları bertaraf edecektir. İlim ve ihtisas hayatına atılacak olan kişilerde aradığı vasıf da güçlü bir irade ve özellikle millî bir mefkûrenin varlığıdır.⁹⁵ Yazar bu kurumlarda yetişecek nesillere milli bir mefkûre verebilmenin esaslarını tayin ve tesbit edecek müesseseler meyanında da birinci sıraya Darulfünûnları yerleştirmektedir. Dünyanın her yerinde milli eğitimin esaslarını belirleyen, amaçlarını tesbit ile o amaçlara ulaşmak için gereken yolları gösteren en önemli rehber darulfünûnlardır. Darulfünûn içinde de en önemli birimleri Edebiyat ve Hukuk fakülteleri oluşturmaktadır. Zira milletleri birbirinden ayıran, her millete manevî bir şahsiyet kazandıran amillerin başında tarihî ve lisanî olanları gelir. Köprülü bizim gibi henüz asrîleşmesini tamamlayamamış milletlerin darulfünûnlarının ve özellikle edebiyat –yani filoloji, tarih, felsefe, coğrafya- fakültesi ilmî heyetlerinin, her şeyden önce *millî harsı* araştırmak ve böylece millî terbiye esaslarını ona göre tesbit etmek gibi bir vazifesi olduğuna işaret etmektedir. O, burada yetişecek ilim adamlarının devlet ve millet için hayatî önem taşıdıkları inancını taşır.⁹⁶ “Darulfünûn’un Vazifeleri” adlı bir başka makalesinde üniversiteye bağlı çeşitli fakültelerin yapması iktiza eden görevlere işaretle “tedrisatı Türkiye mihverî etrafında döndürmek” düsturu çerçevesinde meseleyi ele almaktadır. Bu düstur doğrultusunda sadece Edebiyat Fakültesi değil ondan başka Hukuk, İlahiyat, Fen ve hatta Tıp fakültelerinin de üzerlerine düşen görevleri olduğu hatırlatmasında bulunur. Mehmed Emin Bey’in bir yazısına atıfla yaptığı değerlendirmede Köprülü, M. Emin Bey’in belirttiği Türkiye’nin coğrafyası ve tarihinin yazılması işinin Edebiyat Fakültesi uhdesinde olduğu görüşü kabul etmekle birlikte, Türkiye’nin iktisadî, hukukî, dinî tarihlerinin ortaya çıkarılmadan Edebiyat Fakültesi’nin yapacağı işin yarım kalacağı fikrini izhar eder. Bu bağlamda Edebiyat Fakültesi

vermeleri, efrada yalnız kudret-i istihsaliyelerini temin ve tezyide hadim bir meslek tahsili vermekle iktifa etmeyerek onları manen, ruhen, vicdanen de hakiki bir Macar olarak yetiştirmek istemelerinden münbaistir...” “Millî Terbiye Meselesi: Millî Lisan”, *İkdam*, 8 Teşrinisani 1336-1920/26 Safer 1339.

⁹⁴ *İlim ve Mefkure*, s. 22.

⁹⁵ “...İnsani ihtirasların şüphesiz en asili olan bu ilim ihtirası yani hakikat ve fazilet aşkı bir cemiyette ne kadar kuvvetlenirse, cemiyet de maddeten ve manen o kadar kuvvetli olur. Mamafih, fasılasız *sa’y*, *feragat*, *fedakârlık*, *tevazu* ve *samimiyet* gibi çok insani esaslara istinat eden ilim ve ihtisas hayatına atılmak için, büyük bir iradeye ve bilhassa *millî* ve insani bir mefkûreye malik olmak şarttır...” *a.g.m.* [vurgular bizim]

⁹⁶ “...Eğer biz mümkün mertebeye az bir zaman zarfında millî müverrihler, filologlar,, etnograflar, arkeologlar, coğrafyaşınaslar, iktisatçılar yetiştirmesek “*millî hars*”ımızı kat’iyen bulamaz ve onu bulamayınca da millî bir terbiye esaslarını sağlam bir surette kurup istikbale koşamayız. Müverrihler, filologlar, etnograflar, arkeologlar bazı sathî görüşlülerin zannettiği gibi, bir millet için alelâde bir zinet değil, en mübrem ve hayati bir ihtiyaçtır. Çünkü bir millete muhtaç olduğu *manevî* gıdayı verecek ve milleti millet şeklinde muhafaza edecek yalnız onlardır. Bir millet maddeten ne kadar terakkî ederse etsin bu *gıda-yı manevîden* mahrum kalırsa “millet” şeklinde idare-i hayat edemez. Ondan başka tarih dahi gösteriyor ki bir milletin maddî teâlisi evvelemlerde *manevîyetin*, *fikir* ve *ahlâk* seviyesinin yükselmesiyle kâbildi. Ümid ve temenni edelim ki darulfünûnlar ve bilhassa edebiyat ve hukuk medreseleri; milletin kendilerinden beklediği bu müşkil vazifeyi muvaffakiyetle ifa etsinler ve kahraman ordunun silahlarla temizlediği sahada ilim ve irfan abideleri kursunlar.” “Darulfünûn ve Millî Terbiye”, *İçtihad*, yıl 18, nu 151, 15 Şubat 1923, s. 3130. [vurgular bizim]

kadar Hukuk ve İlahiyat Fakültelerinin de yapacağı işlere bir tür göndermede bulunur. Dolayısıyla muhatabının "tedris faaliyetini Türkiye mihveri etrafında döndürmek" şeklinde formüle ettiği teklifi, sadece bir fakültenin uhdesine inhisar etmeksizin bu görevi memleketin bütün eğitim kurumlarından beklemek gerektiğini söylemektedir.

Aynı yazıda müellif Türkiye'de niçin ilmî bir faaliyetin tam anlamıyla gerçekleştirilemediği konusunu da tartışmaktadır. Türk cemiyetinin asırları bulan değişimlerini şimdiye kadar araştırılmamıştır ve memleketteki bu ilim anlayışı sürdürdüğü taktirde de araştırılmasına imkân yoktur. Zira memleket hal-i hazırda bir arşiv dairesinden, Tanzimat'tan bu yana neşredilen eserleri, gazete koleksiyonlarını ve diğer vesikaları içeren bir kütüphaneden yoksun bulunmaktadır. Tanzimat dönemini çalışmak isteyen bir araştırmacının, bu gibi temel maddî vasıtalarından mahrum olmak bakımından, büyük güçlüklerle karşılaşacağı açıktır. Köprülü bu maddî vasıtaları hazırlamadan hiç kimseden ilmî bir iş beklenemeyeceğini belirtir. Kaldı ki yirminci asrın en çok da bu bahsi geçen maddî vasıtalara yani "mükemmel laboratuvarlara, muazzam kütüphanelere, büyük müzelere, faal seminerlere" dayandığı ortadadır. Müellif dünyanın en büyük ve en faal alimlerini bu vasıtalarından mahrum bıraksanız onların da "atalete mahkum" kalacaklarını ifade etmektedir.

Köprülü maddî vasıtalar yanında Batı'da büyük bir inkişaf gösteren araştırma usullerinin uygulanmasını da bu tetkik sürecinin başvurulması gereken işleri arasında sayar.

"...Ancak şunu da itiraf etmeliyiz ki bugünkü "ilmî usullere" vakıf olmayan insanları dünyanın en zengin vesaitine gark etseniz, yine hiçbir şey yapamazlar; ve başkalarının kitaplarında gördükleri şeyleri papağan gibi tekrar ile iktifa ederler. Şu halde, memlekette faal bir ilim hayatı yaratmak için, bir taraftan, bugünkü Garp alimleri gibi bizzat müşahade ve tetkike muktedir ve her suretle onlardan farksız yani aynı zihniyetle ve aynı usullerle mücehhez insanlar yetiştirmeye muhtacız. Avrupa ilmiyle uzun zamanlardan beri devam eden temasımıza rağmen, Garp'taki "ilim zihniyeti"ni, "ilim telakkisi"ni ve oradaki feyyaz usulleri temsil etmekten henüz çok uzak bulunuyoruz. Eğer bu temsil amelîyesi şimdiye kadar muvaffakiyetle yapılabilsedeydi, o zaman ilim adamlarımızı ve Darulfünûn'umuzu beyne'l-milel mukayeselerle ölçebilirdik..."⁹⁷

Yazar eğer memlekette vaki olan bu anlayış değişmedikçe yani bugünkü zihniyet ve eldeki usullerle yapacağımız şeyin çok çok "mütercimlik ve nakilcilik"ten öteye geçemeyeceğini açık bir biçimde seslendirmektedir.

Meselenin ikinci ayağını ise memlekette nasıl olur da bir "ilim hayatı" teşekkül edebilir? sorusuna aradığı cevap ya da cevaplar oluşturmaktadır. Bu vadide dillendirdiği meseleler daha çok memleketteki ilim müesseselerinin daha iyi şartlara kavuşması amacıyla neler yapılabileceğine dönük teklifleri içeren düşüncelerden meydana gelmektedir. İlim müesseselerinde var olan anlayış hakkında bir durum tesbiti yaptıktan sonra genel itibarıyla "ilim telakkisi" üzerine eleştiri, teklif ve tavsiyelerde bulunduğu görülür.

"...Bugünkü ilim müesseselerimizin Avrupa'daki emsaline nazaran "kurûn-ı vüstaî" denecek kadar ibtidaî olduğunu itiraftan hiçbir zaman çekinmedim; Meşrutiyet'in ilanından bu güne kadar geçirdiğimiz inkılabların vüs'at ve azametini söylediğim sırada "zihniyet" itibarıyla daha "medrese" tesirinden kurtulamadığımızı ve softaların Şark'tan gelme "kara kaplı kitap"ı yerine Garp'tan gelme "sarı kaplı kitap"ı ikame ederek henüz "mukallid" devresinden çıkamadığımızı da ilave ettim."⁹⁸ "..."Bugünkü yüksek müesseselerimiz -pek nadir istisnalardan sarf-ı nazar- birer tedris müessesesinden ibarettir; buralarda, başka memleketlerde yapılan tetkiklerin neticeleri talebeye imkân mertebesinde öğretilir; fakat buralarda yeni yeni tetkikât yapıldığı, beyne'l-milel ilmin terakkî ve inkişafına hizmet edildiği, maalesef, yok gibidir..."⁹⁹

⁹⁷ "İlim Hareketleri: Darulfünûn'un Vazifeleri", *Hayat*, c. II, sayı 28, 9 Haziran 1927, s. 23.

⁹⁸ "Musahabe: Fikir Hayatımızdaki Durgunluk", *Hayat*, c. III, sayı 56, 22 Kanunievvel 1927, s. 61.

⁹⁹ "Musahabe: İlim Müesseselerimiz", *Hayat*, c. III, sayı 58, 5 Kanunisanı 1927, s. 101.

Bu eleştirileri serdeden müellif bizdeki fikir hayatının durgunluğunu asrî bir ilim telakkîsinin yanı sıra aynı zamanda muayyen ilim ve sanat mesleklerinin yokluğuna bağlamaktadır. Tesadüf eseri olarak herhangi bir ilim şubesine ait üç beş kitap okuyan kişinin kendisini alim addetmesi karşısında esef duyar; ve peşi sıra “ilim” ile “malumat” arasındaki farkı bilen kaç adamımız, herhangi bir ilim şubesine hayatın vakfetmiş kaç mütehasşısımızın bulunduğunu derin bir teessür ile sorar. Hal böyle olmakla birlikte o, meselenin başka türlü seyretmesinin de mümkün olmadığı görüşündedir; zira yüksek tahsilin yapıldığı müessese daha çok yeni kurulmuş, kütüphane, müze, enstitü, laboratuvar gibi yüksek tahsil için elzem olan kurumlar da oldukça sınırlı sayıda kalmıştır.

İlim hayatında görünen durgunluğun ikinci sebebine gelince o da cihan harbinden sonra bütün dünyada görülmeye başlayan “maddî-perestlik” cereyanının kuvvet kazanmasıdır. Buna göre ilim mesleklerinin birer cazibe merkezi olabilmesi için genç adayları maddî açıdan tatmin eder bir vaziyette olmaları şarttır. Köprülü bu noktada geçmiş ilim telakkîsine bir göndermede bulunarak bugün ile mukayese etme gerekliliği duyar ve adeta geçmişi bir anlamda mahkûm eder. Eski âlimlerin “bir lokma bir hırkaya” kanaat ettiklerini oysa bugünkü ilim adamları maddî açıdan rahata kavuşmadan ve araştırma için gerekli malzeme temin etmeden ilim namına kendilerinden hiçbir şey beklenemeyeceğini belirtir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2005). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. Kaynak Yayınları.
- Barthold, W., & Köprülü, M. F. (1963). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. TTK.
- Gökalp, Z. (1923). Musahabe: Türkçülüğün Tarihi. *Yeni Mecmua*, IV(84).
- Gökalp, Z. (1939). *Türkçülüğün Esasları*. Kitap Sevenler Kurumu.
- Gökalp, Z. (2007a). Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak. *Ziya Gökalp Kitaplar*. YKY.
- Gökalp, Z. (2007b). *Ziya Gökalp: Kitaplar* (S. Koz, Ed.). YKY.
- Halide Edib. (1918, Haziran 30). Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası. *Vakit*. Hüseyin Ragıb. (t.y.). *Türklük*. İfham Matbaası.
- Karpat, K. H. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi*. Afa Yayıncılık.
- Köprülü, M. F. (t.y.). *Türkiye Tarihi*. Akçağ.
- Köprülü, M. F. (1329). Küçük Hikaye: Süngü Altında. *Halka Doğru*, I(13).
- Köprülü, M. F. (1331a). Musahabe: Eski Eserlerimiz. *Tasvir-i Efkâr*.
- Köprülü, M. F. (1331b). Musahabe-i İctimaiye: İntibah Yolları I. *Tasvir-i Efkâr*.
- Köprülü, M. F. (1331c). Musahabe-i İctimaiye: İntibah Yolları II. *Tasvir-i Efkâr*.
- Köprülü, M. F. (1331d, Rebiülevvel /5 Şubat 1328/18 Şubat 1913). Musahabe-i İctimaiye: İntibah-ı Millî. *Tasvir-i Efkâr*.
- Köprülü, M. F. (1331e). Musahabe-i İctimaiye: Manâ-yı Teceddüd. *Tasvir-i Efkâr*.
- Köprülü, M. F. (1331f). Selçukiler Devrinde Anadolu'da Türk Medeniyeti. *Milli Tetebbular Mecmuası*, II(5).
- Köprülü, M. F. (1331g). Musahabe-i İctimaiye: Mekteb-Medrese. *Tasvir-i Efkâr*.
- Köprülü, M. F. (1331h). Halk Edebiyatı I. *Tasvir-i Efkâr*.
- Köprülü, M. F. (1331i). Tenkit ve Tahlil: Zulmetten Nura. *Tasvir-i Efkâr*.
- Köprülü, M. F. (1334a, Teşrinievvel). Osmanlılık Telakkisi. *Akşam*.
- Köprülü, M. F. (1334b, Teşrinievvel). Tanzimattan Beri Osmanlılık Telakkisi. *Akşam*.

- Köprülü, M. F. (1336, Teşrinisani -1920/26 Safer 1339). Milli Terbiye Meselesi: Millî Lisan. *İkdam*.
- Köprülü, M. F. (1337). Tarih: İslâm Medeniyeti. *Dergâh*, I(3).
- Köprülü, M. F. (1339, Safer /17 Teşrinievvel 1336/1920). Millî Terbiye Meselesine Dair: Ahmed Cevdet Beyefendi'ye. *İkdam*.
- Köprülü, M. F. (1340). *Milli Tarih*. Kanat Matbaası.
- Köprülü, M. F. (1913). İctimaiyat: Türklük, İslâmlık, Osmanlılık. *Türk Yurdu*, IV(21).
- Köprülü, M. F. (1917). Edebiyat Musahabeleri: Milli Edebiyat. *Yeni Mecmua*, I(1).
- Köprülü, M. F. (1918, Temmuz 16). Türkçülüğün Gayeleri. *Vakit*.
- Köprülü, M. F. (1919). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Matbaa-i Amire.
- Köprülü, M. F. (1923a). Darulfünûn ve Milli Terbiye. *İctihad*, XVIII(151).
- Köprülü, M. F. (1923b). *Türkiye Tarihi*. Kanat Matbaası.
- Köprülü, M. F. (1924a). *Bugünkü Edebiyat*.
- Köprülü, M. F. (1924b). Millî Edebiyat. İçinde *Bugünkü Edebiyat*.
- Köprülü, M. F. (1924c). Millî Vezin. İçinde *Bugünkü Edebiyat*.
- Köprülü, M. F. (1926a). İlim Hareketleri: İnkılab ve Edebiyat. *Hayat*, I(5).
- Köprülü, M. F. (1926b). *Türk Edebiyatı Tarihi*.
- Köprülü, M. F. (1927a). Musahabe: Fikir Hayatımızdaki Durgunluk. *Hayat*, III(56).
- Köprülü, M. F. (1927b). Musahabe: İlim Müesseselerimiz. *Hayat*, III(58).
- Köprülü, M. F. (1927c). Musahabe: İlim ve Mefkûre. *Hayat*, III(45).
- Köprülü, M. F. (1927d). İlim Hareketleri: Darulfünûn'un Vazifeleri. *Hayat*, II(28).
- Köprülü, M. F. (1928a). Musahabe: Hars Buhranı Etrafında. *Hayat*, III(65).
- Köprülü, M. F. (1928b). Tanassur Hadisesi ve Hars Buhranı. *Hayat*, III(63).
- Köprülü, M. F. (1931). Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I.
- Köprülü, M. F. (1940). Notlar ve İktibaslar: Bir Ankete Cevap. *Ülkü*, XV(87).
- Köprülü, M. F. (1945a, Eylül 19). Demokrasi Ruhü. *Vatan*.
- Köprülü, M. F. (1945b, Ekim 6). Miras Davası mı? *Vatan*.
- Köprülü, M. F. (1945c, Ekim 17). Maarif Sistemimiz ve Demokrasi Ruhü. *Vatan*.
- Köprülü, M. F. (1945d, Ekim 19). Dünya Birliğine Doğru.... *Vatan*.
- Köprülü, M. F. (1945e, Kasım 4). Demokrasi Tarihimize Umumî Bir Bakış. *Vatan*.
- Köprülü, M. F. (1945f). Demokrasi Tarihimize Umumi Bir Bakış. *Vatan*.
- Köprülü, M. F. (1945g, Kasım 10). Demokrasi Tarihimize Umumi Bir Bakış II. *Vatan*.
- Köprülü, M. F. (1946, Ocak 10). Londra Toplantısı Münasebetiyle: Diplomatlar Roosevelt'in Emanetine Hıyanet Etmeyiniz! *Vatan*.
- Köprülü, M. F. (1947a, Ocak 16). Dünya Durumuna Umumî Bir Bakış. *Kuvvet*.
- Köprülü, M. F. (1947b, Mart 8). Kökü Dışarıda' ve 'Yabancı' İdeolojiler Nedir? *Son Saat*.
- Köprülü, M. F. (1947c, Mart 8). Üniversite Gençliğine Açık Mektup. *Kuvvet*.
- Köprülü, M. F. (1947d, Nisan 1). Muhtaç Olduğumuz Asıl İnkılap: Fikir ve Ahlâk İnkılabı! *Son Saat*.
- Köprülü, M. F. (1949, Ekim 29). Neler Yaptık? Neler Yapmak Zorundayız. *Vatan*.

- Köprülü, M. F. (1964). *Demokrasi Yolunda (On The Way To Democracy)* (T. H. Kun, Ed.).
- Köprülü, M. F. (1966). Aşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe. İçinde *Edebiyat Araştırmaları*. TTK.
- Köprülü, M. F. (2004). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Akçağ.
- Köprülü, O. (1990). *Köprülü'den Seçmeler*. MEB.
- Koroğlu, E. (2004). *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*. İletişim.
- Lewis, B. (1996). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. TTK.
- Ruşen Eşref. (1334). *Diyorlar ki*. Kanat Matbaası.
- Tansel, F. A. (1969). Vefatının Üçüncü Yıldönümü Münasebetiyle Fuad Köprülü'nün 1913'te Türk Milliyetçiliği Hakkında Bazı Fikirleri: Türklük-İslâmlık. *Türk Kültürü*, VII(81).